

Red het individu!

Over de waardering van de Christelijke Vrienden voor het Amerikaanse protestantisme in de negentiende eeuw

Masterthese aangeboden aan:

dr. D.J. Bos en dr. J. Spaans

School Religiewetenschap en theologie

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

Als onderdeel van de master

Wortels en ontwikkeling van het Christendom

GG-DMT100

Henk-Jan van Voorst

3302938

27 augustus 2011

Inhoudsopgave

Inleiding.....	4
Stand van onderzoek	5
Literatuur.....	7
Vraagstelling.....	7
Indeling.....	9
1. Vrienden en Vereeniging.....	10
De Christelijke Vrienden.....	10
Hun context	12
Het tijdschrift.....	14
Negentiende-eeuwse communicatie.....	15
Inwendige zending vanuit het vroege Réveil.....	17
Inwendige zending vanuit de Christelijke Vrienden	18
Armenzorg.....	19
Verklaring	21
Conclusie	22
2. Amerika en Awakening.....	24
Kolonisatie.....	24
Een andere samenleving	25
Nieuwe kerken.....	26
De rol van de pers.....	28
Inwendige zending.....	29
Conclusie	31
3. Waardering in het tijdschrift	32
Vorm van het tijdschrift	32
Emigratie	34
Vrijheid in republiek en onderwijs.....	37
Georganiseerd christendom.....	40
Slavernij.....	43
Rooms-katholicisme.....	44
Conclusie	45

Conclusie	47
Bijlage: Tabel buitenlandse berichten over Amerika.....	49
Bibliografie	64
Bronnen.....	64
Literatuur.....	64
Tijdschriften.....	67
Websites.....	67
Naslagwerken	68

Inleiding

De negentiende eeuw stond bekend als de zendingseeuw bij uitstek. Zo werd in 1795 de London Missionary Society opgericht. Dit interkerkelijke genootschap was het voorbeeld voor het Nederlandsch Zending Genootschap, dat op aandrang van de theoloog Johannes Theodorus van der Kemp (1747-1811) twee jaar later tot stand kwam.¹ De leden van dit genootschap hielden elke eerste maandag van de maand een bidstond voor de zending waar de bezoekers op de hoogte gebracht werden van de laatste zendingsberichten. Naast een moeizaam begin overzee zond dit genootschap ook colporteurs uit in de rooms-katholieke Zuidelijke Nederlanden.² Het binnenlandse zendingswerk kreeg vooral een impuls in Duitsland, waar de theologische kandidaat Johan Hinrich Wichern (1808-1881) het begrip 'Innere Mission' introduceerde.

Deze scriptie gaat in op de inwendige zending vanuit het Réveil, een Nederlandse beweging die het herstel van de christelijke natie als doel had. Het begrip 'inwendige zending' verraadt zowel de aandacht voor het innerlijk van de mens als een negatieve beoordeling van de eigen samenleving. Het woord 'inwendige' was geen geografische aanduiding, maar wees op een piëtistisch motief. Het ging het Réveil om het hart van de mens, het uiterlijke kerklidmaatschap schoot volgens deze beweging tekort. Het woord 'zending' gaf aan dat zij hun samenleving beschouwden als vervallen tot heidendom en daarom net als alle andere continenten onderwerp van een bekeringsoffensief.³ Inwendige zending was oorspronkelijk stadszending.⁴ De West-Europese steden, en vooral het Duitse Hamburg waar Wichern werkte, kenden door sterke groei en opkomende industrialisatie hele wijken waar geen kerkgebouw stond. De middenstand en de arbeiders vormden eigen subculturen en hadden de kerk niet meer nodig. Bovendien was de band tussen kerk en staat in Duitsland sterk en stelden de kerkelijk leiders zich behoudend op in een volgzame houding van de politiek. Daardoor was de kerk niet in staat door te dringen in de nieuwe subculturen en de sociale nood te zien.⁵ Wichern wilde door daden van helpende liefde het vertrouwen van deze arbeiders winnen, om hen zo terug te leiden naar wat hij de 'reddende liefde van de verkondiging' noemde. Hij maakte daarbij

---

¹ W. van der Zwaag, *Reveil en Afscheiding, negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit*, Kampen: De Groot Goudriaan, 2006, 64.

² J. Boneschansker, *Het Nederlandsch Zending Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd*, Leeuwarden, 1987 gaat in op de ontwikkeling van dit genootschap.

³ P.L. Schram, 'Inwendige zending als terrein van onderzoek (1)', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1900* (voortaan DNK), 7-33 (maart 1980), 13; P.L. Schram, 'Inwendige zending zonder grenzen', in: *DNK*, 13-33 (1990), 129-131; A. Houkes, *Christelijke vaderlanders, godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009, 60.

⁴ Y.W. Park, *Diakonie und Mission, Eine Studie über die Legitimationsmuster der Inneren Mission, des Hilfswerks und des Diakonischen Werkes unter besonderer Berücksichtigung der missionstheologischen Konzeption Johan Hinrich Wicherns*, Erlangen, 1996, 39-42.

⁵ H. McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789-1989*, Oxford: University Press, 1997, 83-84, 100, 102; Park, *Diakonie*, 20, 22.

gebruik van meelevende kerkleden.⁶ Eén van de grote problemen was in Hamburg het grote aantal kinderen dat door armoede verwaarloosd werd. Wichern richtte even buiten Hamburg een kleine woongroep voor hen op. In 'das Raue Haus' voedde hij deze kinderen opnieuw op.⁷ Zijn voorbeeld had grote invloed op de inwendige zending die vanuit het Réveil vorm kreeg.

Stand van onderzoek

Over het Réveil en haar inwendige zending, die vooral in het latere Réveil door de Christelijke Vrienden vorm kreeg, is al veel geschreven. De wetenschappelijke historiografie van het Réveil laat een ontwikkeling zien die begint bij het proefschrift van theoloog L. Heldring in 1877, met als titel *Inwendige zending en gemeente*. Deze zoon van de belangrijkste organisator van de Christelijke Vrienden en haar inwendige zending was in feite de eerste wetenschappelijke pleitbezorger van dit onderwerp in Nederland. Van groot belang was vervolgens de oprichting van de Stichting Réveil-Archief in 1930, waarvan het materiaal nu onder beheer staat van de Universiteit van Amsterdam. Aan deze stichting was vooral de naam van kerkhistorica M.E. Kluit verbonden. Haar baanbrekend onderzoek richtte zich op de internationale verbanden van het Réveil, met name Duitsland en Zwitserland en in mindere mate Engeland en Frankrijk kwamen aan bod. Vreemd genoeg besteedde zij geen aandacht aan een eventueel verband met Amerika. In deze scriptie maak ik van haar boek *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865* veel gebruik.

Een volgende stap in de historiografie werd genomen door kerkhistorici als P.L. Schram en J. van den Berg in de jaren 80 van de twintigste eeuw. Van den Berg hield zich bezig met de invloed vanuit Engeland en de kerkelijke ontwikkelingen daar. Schram bracht de activiteiten van de inwendige zending vanuit het Réveil in kaart door artikelen in het *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* en biografiën over belangrijke personen uit het Réveil. Historici van de laatste decennia namen een derde stap door het Réveil te plaatsen in de negentiende-eeuwse cultuur, bijvoorbeeld in die van het genootschap. Enkele jaren geleden bezagen historici als J. Bank en P. van Rooden het Réveil vooral in het kader van de Romantiek, de burgerlijkheid of de machtspolitiek. De laatste jaren onderstreepten historici als A. Houkes, B. Kruithof en O.W. Dubois de bijdrage van het Réveil aan de nieuwe moderne cultuur van de twintigste eeuw. Heel recent, en in zekere zin nog toekomstmuziek, is het onderzoek van de Werkgroep Piëtisme en Réveil van het Huizinga Instituut voor Cultuurgeschiedenis. Deze werkgroep laat in 2011 een boek verschijnen waarin 'het Réveil uit de romantische sfeer' wordt gehaald en als een 'grootscheeps netwerk dat zich

---

⁶ Park, *Diakonie*, 27, 30-33.

⁷ Park, *Diakonie*, 18-19; M.E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam: Paris, 1971, 352.

in een nieuwe maatschappelijke situatie inzette voor evangelisatie en diaconaat' wordt gepresenteerd.⁸ In deze scriptie wil ik alvast op deze nieuwe lijn vooruitlopen.

Over een mogelijk verband tussen Réveil, Christelijke Vrienden en inwendige zending met de ontwikkelingen in het Amerikaanse protestantisme is nog nauwelijks geschreven. Zo ver ik weet vergeleek alleen historicus U. Gäbler in 1990 in het artikel *Enkele kenmerken van het Europese en Amerikaanse Réveil* een vijftal inhoudelijke trekken van de opwekking in Nederland en Amerika, met als doel het theologische karakter van het Réveil scherper in beeld te krijgen. Hij noemde als overeenkomsten het profetisch, chiliastisch, universalistisch, individualistisch en associërend motief.⁹ In reactie op dit artikel stelde historicus P. van Rooden in zijn *The concept of an International Revival Movement around 1800* dat genoemde motieven te breed waren om alleen voor het Réveil te gelden en dat deze motieven niet alle personen uit het Réveil karakteriseerden.¹⁰ Van Rooden liet in dit artikel zien dat het concept van een internationale opwekkingsbeweging voor teveel moeilijkheden stelde. Het was vanwege de vele verschillen in historische context onmogelijk de bewegingen grondig met elkaar te vergelijken. Beter was het om de manieren te onderzoeken waarop de verschillende kerken omgingen met de nieuwe situatie waarin zij terecht kwamen toen zij niet langer verweven waren met de hele maatschappij.¹¹

Het vergelijken van twee opwekkingsbewegingen leek zo een onbegaanbare weg, vooral vanwege de grote verschillen in historische context tussen het Nederlandse Réveil en de Amerikaanse Awakening van de negentiende eeuw. Toch is het een gemis in de historiografie dat de Christelijke Vrienden en hun inwendige zending nog niet in verband gebracht zijn met de inwendige zending binnen het Amerikaanse protestantisme in dezelfde tijd. Niet alleen het bij beide bekende begrip 'opwekking', maar ook de invloed van het methodisme op zowel het Réveil als de Awakening vragen hierom. Bij de Christelijke Vrienden kreeg het methodisme ingang via methodistische evangelisten die door Frankrijk trokken en in contact kwamen met het Zwitserse Réveil.¹² Iemand als de hofpredikant Jean Henri Merle d'Aubigne (1794-1872) was contactpersoon tussen het Réveil in Frankrijk en Zwitserland enerzijds en het Nederlandse Réveil anderzijds. De Christelijke Vrienden stonden volgens de reeds genoemde theoloog L. Heldring welwillend tegenover het methodisme.¹³ In Amerika was de invloed van het methodisme duidelijk merkbaar in de negentiende-eeuwse

---

⁸ J. van Reenen, 'Van Lieburg: Piëtismeonderzoek verder verbreden', in: *Reformatorisch Dagblad*, 11-12-2010.

⁹ U. Gäbler, 'Enkele kenmerken van het Europese en Amerikaanse Réveil' (bewerking en vertaling van G. van Gulik van de eerdere versie 'Erweckung im europäischen und im amerikanischen Protestantismus' in *Pietismus und Neuzeit* 15, 1989, 24-39), in: *DNK* 13-33 (1990), 2-16.

¹⁰ P. van Rooden, 'The concept of an International Revival Movement around 1800', in: *Pietismus und Neuzeit* 16 (1991), 164-165.

¹¹ Van Rooden, 'Concept', 156, 171.

¹² P.L. Schram, 'Methodistica in Nederland', in: *DNK* 13-33 (1990), 22-23.

¹³ L. Heldring, *Inwendige zending en gemeente*, Leiden 1877, 116-119.

opwekkingen, zoals in het tweede hoofdstuk van deze scriptie duidelijk zal worden. Ten slotte laat juist een verband tussen twee heel verschillende bewegingen het eigene van de inwendige zending van de Christelijke Vrienden beter uitkomen. Door middel van een onderzoek naar hun waardering voor opwekking en inwendige zending in het Amerikaanse protestantisme kan dit verband wel gelegd worden. In een onderzoek naar de waardering krijgt de waarderende partij de meeste aandacht. De opwekking en de inwendige zending van het Amerikaanse protestantisme komen alleen aan de orde voor zover het nodig is om de waardering duidelijker te krijgen. Met het zoeken naar een verband tussen Réveil en Awakening door middel van een waardering zetten we een nieuwe stap in de historiografie van het Réveil.

Literatuur

De zoektocht naar literatuur voor deze these verliep in een aantal fases. Aan het begin van het scriptieproces had ik met name het onderwerp Réveil en inwendige zending in gedachten. Ik maakte met dit onderwerp kennis op basis van boeken van W. van der Zwaag en diens literatuurlijsten. Vervolgens moest ik het wetenschappelijke werk scheiden van het populaire. Dit bracht mij een brede literatuurlijst rond het genoemde onderwerp. De diverse biografiën over Réveilvertegenwoordigers liet ik op advies van mijn begeleider links liggen, en ik zocht vooral naar overzichtswerken die een thema bespraken. Daarnaast zocht ik in het register van het reeds genoemde *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* naar artikelen over dit onderwerp en maakte daarvan een afzonderlijke lijst. Kennismaking met de historiografie van het Réveil en beduchtheid voor het gevaar van hagiografie brachten mij tot een zoektocht naar de meest recente literatuur ten aanzien van de Christelijke Vrienden en de inwendige zending. Ik deed daarin steeds nieuwe ontdekkingen, want een enkel kernwoord in het systeem van de bibliotheek liet niet alles zien. Ten aanzien van het Amerikaanse protestantisme had ik eigenlijk nog niets gelezen en ik kende in de betreffende literatuur niet de weg. Het Amerikaanse protestantisme is breed en het gevaar van verdwalen is groot. Ik begon met literatuur rond de Second Great Awakening van auteurs als J. Edwin Orr, T.L. Smith en R.J. Cawardine. Deze literatuur bleek gedateerd te zijn. Vervolgens kwam ik het boek van historica K.T. Long, *The Revival of 1857-1858* tegen. Andere auteurs zoals M.A. Noll, N.O. Hatch en L. Woodhead waren nodig om een breder beeld te krijgen van het Amerikaanse protestantisme.

Vraagstelling

Zoals gezegd waren het vooral de Christelijke Vrienden die als de vertegenwoordigers van het latere Réveil de inwendige zending in Nederland vorm gaven. Daarom kunnen we ons in deze scriptie tot

hen beperken. De vraag is hoe zij opwekking en inwendige zending van het Amerikaanse protestantisme waardeerden. Zo komen we tot de volgende centrale vraag van deze these:

Hoe waardeerden de Christelijke Vrienden de opwekking(en) en inwendige zending van het Amerikaanse protestantisme en hoe is deze waardering te verklaren?

De Christelijke Vrienden waren actief in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit beperkt ons onderzoek globaal tot de jaren 1840 tot 1870. Het Amerikaanse protestantisme kenmerkte zich in deze decennia door een reeks opwekkingen die ook wel bekend staan als de Second Great Awakening. Deze term is echter net zo problematisch als het concept van een internationale opwekkingsbeweging. Zij is abstract en generaliseert de soms heel verschillende lokale gebeurtenissen tot één beweging.¹⁴ Daarom kies ik in de vraagstelling voor het meer algemene 'Amerikaanse protestantisme' en laat ik in het woord 'opwekking(en)' ruimte voor veelheid en diversiteit.

Er zijn twee manieren om achter de waardering van de Christelijke Vrienden voor de opwekking en inwendige zending in het Amerikaanse protestantisme te komen. De eerste is archiefonderzoek waarin we de correspondentie van vertegenwoordigers van de Christelijke Vrienden bevragen op hun waardering voor het Amerikaanse protestantisme. Deze methode kost echter teveel tijd voor een masterscriptie. De tweede en betere methode is onderzoek in een voor de Christelijke Vrienden belangrijke brontekst. Hiervoor komt hun tijdschrift *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* als eerste in aanmerking. Dit omvangrijke tijdschrift, het verscheen maandelijks van 1847 tot 1875, kon ik raadplegen in de bibliotheek van de Universiteit Utrecht.¹⁵ Het onderzoek van dit tijdschrift krijgt in vier stappen gestalte. Vooraf maken we in het eerste hoofdstuk kennis met het tijdschrift in het algemeen. In het derde hoofdstuk oriënteren we ons eerst breder op de inhoud en de opbouw van het tijdschrift, vervolgens zoeken we in alle jaargangen naar opstellen die expliciet over de opwekking(en) en de inwendige zending van het Amerikaanse protestantisme spreken. De derde stap die we nemen betreft een onderzoek naar de buitenlandse berichten over Amerika in de helft van de jaargangen; de uitkomsten van dit onderzoek zijn in een tabel opgenomen als bijlage. Ten slotte voeren we een zoekopdracht uit in de helft van de jaargangen, met als kernwoorden 'Amerika' en 'Vereenigde Staten'. De laatste stap is alleen mogelijk vanwege de op internet raadpleegbare jaargangen. Op deze manier houden we het onderzoek behapbaar en krijgen we een evenwichtig antwoord op de vraag naar de waardering.

---

¹⁴ N.O. Hatch, *The Democratization of American Christianity*, New Haven: Yale U.P., 1989, 220, 222.

¹⁵ De helft van de jaargangen staat op internet:
http://www.google.nl/search?hl=nl&safe=active&sa=N&rls=com.microsoft:nl:IE-SearchBox&rlz=1I7ADBR_nl&tbm=bks&q=editions:TogfAAAAAYAAJ&biw=1280&bih=598 (9 juli 2011).

Indeling

Deze scriptie bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk plaatst de Christelijke Vrienden, hun tijdschrift en hun inwendige zending in de negentiende-eeuwse cultuur. Om dit mogelijk te maken wordt de oudere literatuur in het licht van de recente literatuur geplaatst. Ook krijgen citaten uit het tijdschrift waar nodig en mogelijk hun plaats. Het tweede hoofdstuk bespreekt het kenmerkende van de opwekking(en) en de inwendige zending van het Amerikaanse protestantisme. De eerste twee hoofdstukken komen vooral op uit literatuurstudie en bedoelen stof te bieden waarmee we de bronnen kunnen interpreteren. Het derde hoofdstuk biedt ruimte aan het verslag van het hierboven beschreven bronnenonderzoek. De in dit hoofdstuk opgenomen citaten bedoelen het denken van de Christelijke Vrienden zelf tot leven te brengen. In de conclusie volgt ten slotte het antwoord op de vraagstelling.

1. Vrienden en Vereeniging

‘Mannen broeders! Ai zeg mij uwe gedachten; wat moeten wij doen, allen van elkander verwijderd wandelen, een iegelijk naar zijnen weg? Of is er vereeniging mogelijk? Kunt gij niet eene bijeenkomst oproepen om te zamen raad te plegen en te bepalen wat te doen? Wat is de zaak; moeten wij iets nieuws stichten of ons in het oude begeven? Is er ten dezen eenige gedachte bij U? O! zet dezelve op papier...’¹⁶

Met deze woorden drong Ottho Gerard Heldring (1804-1876), predikant te Hemmen en oprichter van een viertal gestichten voor hulpverlening, in een rondzendbrief op 15 mei 1845¹⁷ zijn Reveilvrienden aan op onderlinge afstemming en ondersteuning ten aanzien van het inwendige zendingswerk. Deze brief van Heldring stond aan het begin van de Christelijke Vrienden. Wie waren deze Christelijke Vrienden? Hoe gaven ze hun onderling contact vorm? Wat was hun doel? Hoe zag hun inwendige zending eruit? In dit hoofdstuk maken we kennis met de Christelijke Vrienden, hun tijdschrift *De Vereeniging*, *Christelijke Stemmen* en hun inwendige zending. We proberen hen te plaatsen in de negentiende-eeuwse culturele context. Dat is nodig om de waardering voor het Amerikaanse protestantisme uit hun tijdschrift te begrijpen. Centraal staat dan ook in dit hoofdstuk de vraag: In welke historische context stonden de Christelijke Vrienden met hun tijdschrift en inwendige zending?

De Christelijke Vrienden

In antwoord op de genoemde brief van Heldring kwamen op 26 augustus 1845 dertig mannen voor het eerst bijeen ten huize van koopman Jan Lodewijk Gregory Pierson (1806-1876) aan de Singel te Amsterdam. De enigszins onwennige sfeer, de meeste aanwezigen hadden elkaar niet eerder ontmoet, verhinderde niet om onder leiding van staatsman Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) met elkaar nader kennis te maken, elkaars zendingswerkzaamheden uit te wisselen en elkaar (financiële) ondersteuning aan te bieden.¹⁸

Deze eerste bijeenkomst kreeg een vervolg: twee keer per jaar kwam een vaste kern van 1845 tot 1854 te Amsterdam in het woonhuis van één van de vrienden bij elkaar, in de tweede week van oktober en de week van Pasen.¹⁹ Rondom de vaste kern groeide een steeds groter wordende

---

¹⁶ Overgenomen uit Kluit, *Réveil*, 444. Zie voor volledige brief: O.G. Heldring, *Leven en arbeid*, Leiden: Brill, 1882, 178-183.

¹⁷ P.L. Schram, ‘Ottho Gerard Heldring’, in: D. Nauta, A. de Groot, O.J. de Jong, S. van der Linde, G.H.M. Posthumes Meyjes (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* (voortaan: BLNP), deel 3, Kampen: Kok, 1988, 172, 174; Kluit, *Réveil*, 444.

¹⁸ Kluit, *Réveil*, 445-446; Heldring, *Leven*, 184, spreekt t.a.v. de vergaderdatum over ‘juli’.

¹⁹ Kluit, *Réveil*, 447.

groep wisselende bezoekers tot het aantal van iets meer dan tweehonderd mannen; vrouwen waren, zoals gewoonlijk in die tijd, niet bij de vergaderingen aanwezig.²⁰ Naarmate het aantal bezoekers groeide, was een grotere vergaderplaats nodig. Deze werd gevonden in het Casino, het Odeon²¹ (een voormalige bierbrouwerij die in 1830 was omgebouwd tot Amsterdams eerste concertzaal²²) en het gebouw van de Vereeniging ter verspreiding der Waarheid, van waaruit ook het Amsterdamse zendingswerk van de Christelijke Vrienden georganiseerd werd.²³

Een commissie, het 'Bureau' genoemd, bereidde de vergaderingen voor. Aan het begin van elke vergadering werden voorzitter en secretaris opnieuw gekozen. Te bespreken onderwerpen op het gebied van evangelisatie, hulpverlening, onderwijs, politiek en kerk konden daags voor de vergadering aan deze commissie opgegeven worden.²⁴ Een formele organisatiestructuur met directeuren en een ledenlijst kenden de Christelijke Vrienden niet. Het lezen van de verslagen laat de indruk na van twee intensieve vergaderdagen waarvan stevig debat, uitwisseling van visies en ideeën de ingrediënten vormden. Commissies werden ingesteld en rapporten geschreven, bijvoorbeeld ten aanzien van het onderwijs; adressen werden opgesteld, in stemming gebracht en vervolgens aan kerk of koning verzonden.²⁵ De bijeenkomsten leken op een 'beurs', 'waarop bestaande en nieuwe projecten werden besloten', de Christelijke Vrienden ondersteunden bestaande activiteiten van verschillende door haar bezoekers opgerichte verenigingen op het gebied van evangelisatie en filantropie en initieerden nieuwe.²⁶

Het gezelschap was nogal gemêleerd te noemen, met name als het ging om de kerkelijke achtergrond. Mede door groot verschil in kerkelijk standpunt kon een discussie in 1854 over de verhouding tot de Hervormde Kerk uitlopen op onderlinge verwijdering, met als resultaat dat de Christelijke Vrienden na 1854 niet nogmaals op deze wijze bijeen kwamen en de Hervormde predikanten zich meer terugtrokken in een eigen vereniging rond de periodiek *Ernst en Vrede*.²⁷

---

²⁰ Kluit, *Réveil*, 447. Een steekproef in *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* (voortaan: VCS) leverde op: op 18 en 19 april 1849 waren er 46 mensen aanwezig, op 12 en 13 oktober 1852 waren er 101 mensen, op 25 en 26 april 1854 waren er 219 mensen aanwezig. Bij elk verslag worden de namen van de bezoekers vermeld. Er werd een presentielijst bijgehouden.

²¹ Zie VCS 3, 1849, 713 (Cassino (hier dubbel 'ss', schrijffout? HJvV)); VCS 8, 1853, 306 (Casino), 753 (dinsdagavond in Odeon, woensdag in Casino).

²² Deze informatie komt van: <http://agenda-uitgaan.nl/locaties/odeon-amsterdam> (18-03-2011).

²³ Zie VCS 9, 1854, 379.

²⁴ Zie VCS 8, 1853, 307.

²⁵ Voor een aan de koning gericht adres zie VCS 3, 1849, 20; voor een rapportage zie VCS 8, 1853, 760.

²⁶ J. Bank en M. van Buuren, *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000, 368; zie voor deze alinea ook: A. Houkes, *Christelijke vaderlanders, godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900*, Amsterdam: Werelbibliotheek, 2009, 57.

²⁷ Kluit, *Réveil*, 479, 481.

Hun context

De Christelijke Vrienden kwamen op uit het Réveil. Theologisch waren zij 'pleitbezorgers van de confessionele orthodoxie'.²⁸ Zij wilden terug naar de erkenning van de Dordtse Leerregels en de Heidelbergse Catechismus.²⁹ Daarmee reageerden zij afwijzend op het Verlichtingsrationalisme met zijn optimistische verwachting van de menselijke mogelijkheden en op de gedachte dat alleen onderwijs en opvoeding de mensheid verheffen kon.³⁰ Het Reveil en de Christelijke Vrienden deelden dit optimisme niet en stelden er 'de verlorenheid van de mens en de noodzaak van bekering' tegenover.³¹ Vanuit deze visie kwamen zij in conflict met de Groninger Godgeleerden en het Nederlandsch Zending Genootschap. De Groninger Godgeleerden hadden een theologisch stelsel ontwikkeld waarin Gods handelen in de geschiedenis gezien werd als opvoedingsmethode en de kerk als opvoedingsmiddel. Het doel van deze opvoeding was het bereiken van het 'zoonschap Gods', het deel van God zijn. Zij zagen zonde als een door liefde tot God overwinbare ziekte.³² Dit denken drong volgens de Christelijke Vrienden door tot het Nederlandsch Zending Genootschap, dat daardoor niet meer trouw leek aan het eigen motto 'Vrede door het bloed des kruises'.³³ De Maatschappij tot Nut voor het Algemeen deelde op haar eigen wijze in dit conflict, omdat zij volgens de Christelijke Vrienden zich alleen maar richtte op het verspreiden van algemeen volksgeluk en geen ruimte bood aan de theologische boodschap van het Réveil.³⁴

Politiek gezien wilde de koning Willem I het volk met hulp van de kerk omvormen tot een nationale eenheid, waarin hij zichzelf zag als vader van het volk. De koning wilde grip houden op alle genootschappen en verenigingen in zijn rijk, zodat zij meehielpen om deze eenheid te bevorderen en die niet tegenwerkten. Daarom moest elk nieuw genootschap bij ontstaan eerst toestemming aan hem vragen. Er was geen plaats voor dissenters. De Christelijke Vrienden stemden in met dit ideaal. Zij richtten geen officieel genootschap op, maar zagen zichzelf als 'een samengaan van christelijke personen met het oog op andere personen'.³⁵ Zo huldigden zij de eenheid en konden zij zich tegelijk bezig houden met wat voor hen werkelijk belangrijk was: de bekering tot een echt christelijk geloof.

---

²⁸ J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, Hilversum: Verloren, 2006, 261.

²⁹ A.C. Honders, 'Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil', in: *Kerk en Theologie* 26 (1976), 4.

³⁰ M. Wintle, 'Protestant dominance and confessional politics: The Netherlands', in: *The Cambridge History of Christianity Vol. 8 World Christianities c. 1815- c. 1914*, Cambridge: University Press, 2006, 335-336; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Religiegeschiedenis*, 241.

³¹ G. Harinck en L. Winkeler, 'De Negentiende Eeuw', in: H.J. Selderhuis (red), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok, 2006, 629.

³² J. Vree, *De Groninger Godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*, Kampen: Kok, 1984, 200, 324, 333.

³³ I.H. Enklaar, 'Groen van Prinsterer en het Nederlandsch Zending – Genootschap', in: J. van den Berg, P.L. Schram, S.L. Verheus (red), *Aspecten van het Reveil, Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Réveil-Archief*, Kampen: Kok, 1980, 90, 92, 100.

³⁴ Kluit, *Réveil*, 443; Heldring, *Zending*, 50.

³⁵ G. Harinck, 'De vereniging als nieuwe organisatievorm binnen het Nederlandse christendom', in: *DNK* 28-63 (2005), 9-12.

De culturele context van de Christelijke Vrienden volgde het patroon van de negentiende eeuw. Vanaf het einde van de achttiende eeuw kreeg de behoefte aan menselijk contact in groepsverband vorm door middel van genootschappen. De basis voor deze genootschappen was gelegd door de Schotse filosoof Francis Hutcheson (1694-1746) met zijn sociale filosofie. Hij zag de mens als een sociabel wezen die door conversatie in kleine kring tot deugd en moraal kwam.³⁶ Vrijheid van onderzoek en goed vormend onderwijs waren van groot belang om tot algemeen geluk te komen, genootschappen, tijdschriften en nationale netwerken werkten daaraan mee.³⁷

Er bestonden aan het einde van de achttiende eeuw drie soorten genootschappen: het geleerden-, publieks- en reformistisch genootschap.³⁸ Het geleerdengenootschap was over het algemeen een vrij gesloten elitair gezelschap met directeuren die vanuit een hoge functie als donateurs fungeerden en tegelijk waakten voor een goede verhouding met de overheid door controversiële onderwerpen te vermijden.³⁹ Het publieksgenootschap kende een relatieve gelijkheid van leden, was informeler en opener, en kende meer ruimte voor privé-initiatief.⁴⁰ Het reformistisch genootschap bestond uit de nieuwe elite van intellectuelen en Patriotten die de overheid hervormingsplannen voorlegde en uitging van een maakbare samenleving. Zij meende het menselijk gedrag te kunnen wijzigen omdat zij de grondregels ervan kon doorzien. De rechtvaardiging voor de gewilde vernieuwing werd gezocht in de vaderlandse geschiedenis van bijvoorbeeld de zedelijk hoogstaande Bataven en de sterke handelsgeest van de zeventiende eeuw.⁴¹

De Christelijke Vrienden hielden, mede vanuit hun theologische kritiek, afstand van de bestaande genootschappen. Zij wilden geen genootschap zijn, maar als individuele personen met elkaar overleggen en elkaar steunen in hun zendingswerk.⁴² Toch ontkwamen zij niet aan de sociale structuren van het genootschap en maakten ook zij gebruik van de negentiende-eeuwse sociabiliteit. Deze werd in het midden van de eeuw nog verrijkt met de nieuwe organisatievorm van de vereniging.⁴³ De Christelijke Vrienden hadden verenigingen voor het bestrijden van slavernij, het

---

³⁶ W.W. Mijnhardt, 'Genootschappen en de Verlichting: een repliek', *De Achttiende eeuw*, 26-1 (1994), 107.

³⁷ J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001, 104; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Religiegeschiedenis*, 241.

³⁸ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 112, 116, 120. Een meer uitgesplitste verdeling wordt gegeven door: A. de Jonge en W.W. Mijnhardt, 'Het genootschapsonderzoek in Nederland', in: *De Achttiende eeuw*, 15-2 nr. 59-60 (1983), 216-217.

³⁹ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 113; zie ook: Mijnhardt, 'Genootschappen', *De Achttiende eeuw*, 26-1 (1994), 105.

⁴⁰ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 107, 116; vergelijk: Harinck, 'Vereniging', *DNK* 28-63 (2005), 9-10.

⁴¹ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 120, 122; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Religiegeschiedenis*, 242.

⁴² Kluit, *Réveil*, 443, 445; Harinck, 'Vereniging', *DNK* 28-63 (2005), 11; J.L. van Essen, *Een ziel van vuur. Opstellen over Groen van Prinsterer en zijn omgeving*, Leiden: Groen, 1992, 39.

⁴³ Harinck, 'Vereniging', *DNK* 28-63 (2005), 12, 14; B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland, Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding zeventiende tot twintigste eeuw*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1991, 149.

christelijk onderwijs en het zendingswerk. Ook in Duitsland werd dit patroon van 'Vereine' zichtbaar, als de plaats waar gelijkgestemden elkaar zonder inmenging van kerk of staat ontmoetten.⁴⁴

Het tijdschrift

Van 1847 tot 1875 verzamelden de Christelijke Vrienden zich rond hun maandelijks tijdschrift *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*. Er verschenen in totaal 29 jaargangen. De jaargangen 1-10, 12-24 en 27-28 kregen bovendien aan het einde van de jaargang een zogenoemd *Bijblad*, een soort bijlage. De prijs voor een jaargang van twaalf exemplaren was 1,25 gulden.⁴⁵ Met een gemiddeld weekloon van zes gulden was dit voor een arbeider waarschijnlijk onbetaalbaar, wat laat zien dat het blad met name door mensen uit de elite gelezen werd.⁴⁶

Hoofdredacteur was Heldring, vanaf 1872 bijgestaan door de Hervormde predikant Philippus Jacobus Hoedemaker (1839-1910).⁴⁷ Heldring kon vanwege zijn grote bijdrage de coördinator, aandrijver en bemiddelaar genoemd worden van zowel de Christelijke Vrienden als hun blad.⁴⁸ Uitgever was de Amsterdamse boekhandelaar Henricus Höveker (1807-1889). Hij controleerde zijn uitgaven vooraf op hun orthodox-christelijke inhoud en richtte samen met Da Costa en Groen van Prinsterer in 1844 De 'Vereeniging ter bevordering van Christelijke Lectuur' op. Deze vereniging gaf 'Christelijk-populaire literatuur' uit tegen 'eene geringe prijs'.⁴⁹ Deze activiteiten gaven hem al snel bekendheid als de 'hofleverancier' van het Reveil.⁵⁰

Helaas is niet bekend hoe groot de oplage en het lezerspubliek was. Gezien de prijs en het Réveilnetwerk behoorden de meeste lezers tot de Nederlandse elite van predikanten, overheidsambtenaren, juristen, artsen en directeurs.⁵¹ Een schatting van de oplage is mogelijk vanuit het aantal bezoekers van de bijeenkomsten van de Christelijke Vrienden, op het hoogtepunt zo'n tweehonderd aanwezig in april 1854. Het tijdschrift *Waarheid in Liefde* van de Groninger Godgeleerden telde in 1843 zo'n vierhonderd intekenaren, terwijl dit tijdschrift alleen in de vrij kleine

---

⁴⁴ H. McLeod, *Religion*, 93.

⁴⁵ Zie: *Bibliografie Nederlandse Protestantse Periodieken* (BNPP), Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 tot heden), Amsterdam: Vrije Universiteit, webadres: http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Vereeniging%20Christelijke%20stemmen_tcm99-132961.pdf (4 maart 2011).

⁴⁶ G.J. Johannes, 'Onze Magdalena, een jaarboekje uit de Réveiling', in: A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser, J. Vree (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*, Zoetermeer: Meinema, 1998, 55-56; Zie voor bestedingsoverzicht van een arbeider: A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen, achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam: Bert Bakker, 2010, 64-69.

⁴⁷ G. Abma, 'Philippus Jacobus Hoedemaker', in: D. Nauta, A. de Groot, O.J. de Jong, S. van der Linde, G.H.M. Posthumes Meyjes (red.), *BLNP*, deel 4, Kampen: Kok, 1998, 198.

⁴⁸ P.L. Schram, 'Inwendige zending zonder grenzen', *DNK*, 13-33 (1990), 145.

⁴⁹ J.P. Verhave en W. Heijting, 'Henricus Höveker en zijn theologische boekhandel', in: Van den Berg, Johannes, Visser, Vree (red.), *Aspecten*, 42-43.

⁵⁰ G. Veldman, 'Henricus Höveker', in: D. Nauta, A. de Groot, O.J. de Jong, S. van der Linde, G.H.M. Posthumes Meyjes (red.), *BLNP*, deel 5, Kampen: Kok, 2001, 263-264.

⁵¹ Houkes, *Vaderlanders*, 63.

theologische kring verspreid werd.⁵² De aanwezigheid in universiteitsbibliotheken wijst op het belang van het tijdschrift voor historisch onderzoek en op de plaatsen waar het tijdschrift verspreid werd. Boven de zeshonderd lezers zal het tijdschrift wel niet geteld hebben.

De naamgeving van het blad gaf de achtergrond en het doel aan. Het woord 'stemmen' laat de verbondenheid zien met de reeds opgeheven 'Réveilspreekbuizen', de *Nederlandsche Stemmen*, die van 1834 tot 1838 verscheen, en haar kortstondige opvolger *Stemmen en Beschouwingen* in de jaren 1839 en 1840.⁵³ Grondlegend Réveilhistorica Kluit is van mening dat deze tijdschriften theoretisch van karakter waren, terwijl *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* meer aandacht had voor de praktijk van het christelijk geloof.⁵⁴ De naam van het tijdschrift straalde als doel de eenheid in het getuigen uit als vrienden met één mond, hoewel niet zonder onderlinge discussie. Met de woorden van Heldring: '...vrienden des Heeren, die met mij hebben leeren kennen door den Heiligen Geest, dat de Gereformeerde kerkleer niet uit den mensch, maar uit God is.'⁵⁵

Elke maand werden zo'n zeventig bladzijden gevuld. Natuurlijk schreef de hoofdredacteur veel, maar ook tal van andere vrienden leverden hun stukken in. Elk nummer bevatte enkele opstellen, 'mengelingen', boekbesprekingen en vooral de buiten- en binnenlandse berichten die de lezer uitputtend op de hoogte hielden van alle vorderingen en gebeurtenissen. Geregeld bevatte een nummer stichtelijke poëzie.⁵⁶ Net als tijdens de halfjaarlijkse vergaderingen passeerden in het tijdschrift tal van onderwerpen de revue: bijbelse thema's, politiek, onderwijs, zending, hulpverlening. Dat maakt het moeilijk het tijdschrift afdoende te omschrijven.⁵⁷ *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* kan het best gezien worden als een allereerst informerend en daarna opiniërend blad wat vooral als doel had de lezers blijvend te betrekken bij het inwendige zendingswerk. Daarom alleen kon het zelfs na de moeilijke bijeenkomst van 1854 nog zo lang, tot in 1875 de Réveilgeneratie was weggevallen, uitgegeven worden.

Negentiende-eeuwse communicatie

De uitgave van een eigen tijdschrift paste uitstekend in de sociabiliteit van de negentiende eeuw. De Christelijke Vrienden volgden die trend van harte. Zij maakten deel uit van de (inter)nationale communicatiegemeenschap die gekenmerkt werd door gedeelde kennis, publieke discussie en

---

⁵² Vree, *Godgeleerden*, 191.

⁵³ P.L. Schram, 'Inwendige zending als terrein van onderzoek 1', *DNK* 7-33 (maart 1980), 16 sprak van 'voortborduren op'.

⁵⁴ Kluit, *Réveil*, 447.

⁵⁵ Uit Heldrings oproep tot een eerste samenkomst, geciteerd uit: Kluit, *Réveil*, 444.

⁵⁶ Kluit, *Réveil*, 447-449.

⁵⁷ Het BNPP heeft er dan ook moeite mee het tijdschrift in te delen, zie:

http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Vereeniging%20Christelijke%20stemmen_tcm99-132961.pdf (4 maart 2011).

belangstelling voor wat buiten eigen gezichtsveld plaats vond.⁵⁸ De historici Kloek en Mijnhardt spreken over een 'ontwikkelcultuur', waarin vooral de elite deelde, maar waarvan het gewone volk ook geen vreemde bleef.⁵⁹

De almanak bijvoorbeeld was het middel om de kleine man op de hoogte te brengen van de verlichte standpunten en het ideale burgerschap. De almanak was een jaarboekje met diverse praktische informatie. Zo waren de dienstregeling van de postkoetsen en trekschuiten opgenomen, was er een getijdentafel en een kalender. In de loop van de achttiende eeuw kreeg de almanak naast deze informatie ook een opiniërend en amuserend element. De rubriek 'mengelwerk' was zeer in trek, met bespiegelingen, wetenswaardigheden, poëzie en aardige anekdotes.⁶⁰ De titels 'mengelwerk' of 'mengelingen' kwamen in veel tijdschriften voor en gaven de mogelijkheid om er van alles onder te brengen. Heldring vulde de jaarboekjes met verhaaltjes die een stichtelijke les bevatten, waarmee hij invloed uitoefende op de lagere standen. Hij wilde daardoor het 'bijgeloof', dat hij veel tegenkwam op het platteland, bestrijden.⁶¹

Een uitgever moest er hard aan werken zijn boeken te verkopen. Hij deed dat via advertenties, intekenlijsten, een kleine bibliotheek in eigen zaak en ruilhandel met andere uitgevers en boekhandelaren.⁶² Höveker kende deze markt als geen ander. Vooral voor populariserende geschiedenis, romans, reisbeschrijvingen en tijdschriften was belangstelling. Met name de leesgezelschappen, in dorpen vaak onder leiding van de predikant, namen hiervan kennis.⁶³ Het is voorstelbaar dat ook *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* hier soms op tafel kwam.

Kranten kregen pas rond de Belgische Opstand van 1830 een nationaal informerende en opiniërende betekenis, voor die tijd brachten zij slechts officiële overheidspublicaties en summiere berichten over handel en scheepvaart.⁶⁴ Koning Willem I zag deze nieuwe opiniërende rol als een gevaar voor de nationale eenheid en voerde een ontmoedigende 'zegelbelasting' in die het drukken van kranten duurder maakte.⁶⁵ Maar Heldring maakte van deze nieuwe mogelijkheid gebruik door te schrijven in de eerste moderne, opiniërende krant van Nederland, het 'liberaal georiënteerde' *Algemeen Handelsblad*.⁶⁶ Hij probeerde zijn lezers te beïnvloeden door te schrijven over de grote problemen van de aardappelziekte en de werkverschaffing.⁶⁷

---

⁵⁸ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 82.

⁵⁹ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 95.

⁶⁰ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 95, 98; Johannes, 'Jaarboekje', in: *Aspecten*, 52-53; M. Mathijsen, *Het literaire leven in de negentiende eeuw*, Leiden: Martinus Nijhoff, 1987, 66-67.

⁶¹ Kluit, *Réveil*, 441; Heldring, *Leven*, 57-58; McLeod, *Religion*, 55.

⁶² Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 82-84

⁶³ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 100-101.

⁶⁴ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 86-87.

⁶⁵ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam: Metz & Schilt, 2005, 38.

⁶⁶ J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken*, 87.

⁶⁷ Heldring, *Leven*, 122.

Kortom, in de negentiende-eeuwse communicatie liepen de Christelijke Vrienden niet achter. Zij maakten er integendeel graag gebruik van om hun boodschap te vertolken.

Inwendige zending vanuit het vroege Réveil

Reeds voordat Heldring de vrienden opriep de handen ineen te slaan, besteedde het Réveil aandacht aan de inwendige zending. Graanhandelaar Willem de Clercq (1795-1844) ondersteunde het evangelisatiewerk onder de krijgsgevangenen in St.Omer, na de Tiendaagse Veldtocht.⁶⁸ Ook steunde De Clercq Bijbelcolportage, waarover hij op 25 januari 1833 aan de Amsterdamse advocaat Isaac da Costa (1798-1860) het volgende schreef:

‘De brief uit Genève....trof en voldeed mij ontzaglijk. Ongetwijfeld ware het wenschelijk dat hier aan een zoo uitnemend zendelingswerk deelgenomen werd (...). In allen gevalle moeten wij toch zien hier genoeg bijeen te brengen tot het uitrusten van een franschen colporteur voor één jaar, waartoe ik gaarne naar mijn vermogen iets wensch bij te dragen. Gelieve mij voor f5 aan te tekenen.’⁶⁹

In Amsterdam en Den Haag kregen al in de jaren dertig van de negentiende eeuw het bezoek aan huis van arme gezinnen en het onderwijs aan arme kinderen de aandacht. De staatslieden Guillaume Groen van Prinsterer (1810-1876) en Pieter Jacob Elout van Soeterwoude (1805-1893) bezochten de armen met de Bijbel in de hand en met hulp. Hun vrouwen richtten bewaar- en naaischolen op, waar het bijbels- en praktisch onderwijs tegelijkertijd vorm kregen.⁷⁰ De Reveilkring in Den Haag was daarin iets daadkrachtiger dan de kring in Amsterdam, waar De Clercq na aandrang van Groen van Prinsterer de noodzaak van armenzorg inzag. Zijn voorzichtigheid in een brief van 30 januari 1838 had te maken met zijn idealistische karakter dat op zoek was naar volmaaktheid en daarom gekenmerkt werd door voortdurende ontevredenheid.⁷¹ Hij schreef:

‘Die zaak der armen, waar G. van spreekt, wordt mij dagelijks gewichtiger. Ja! daar moet iets aan gedaan worden. Het bevel des Heeren is daar. Zijne genade zal zich niet onbetuigd laten. Mochten die trage handen en slappe knieën bij mij maar wat gesterkt worden. (...) meer gezorgd worden voor dat gedeelte der maatschappij geestelijk en tijdelijk.’⁷²

---

⁶⁸ Kluit, *Réveil*, 385-386; G. Veldman, *De heiligmaking van Willem de Clercq (1795-1844), Secularisatie en romantiek verbeeld in een strijd tussen ideaal en werkelijkheid*, Uitgave in eigen beheer, 2008, 117.

⁶⁹ M.E. Kluit, *Briefwisseling tusschen Willem de Clercq en Isaäc da Costa*, Baarn: Bosch en Keuning NV, 1938, 25.

⁷⁰ Kluit, *Réveil*, 416, 426-427; Kruithof, *Zonde*, 142.

⁷¹ Veldman, ‘Heiligmaking’, 221-222.

⁷² Kluit, *Briefwisseling*, 43.

Inwendige zending vanuit de Christelijke Vrienden

Het samenkomen van de Christelijke Vrienden betekende een uitbreiding van de inwendige zendingsactiviteit.⁷³ Uitwisseling, samenwerking en wederzijdse ondersteuning maakten een netwerk mogelijk en stimuleerden de uitbreiding. Er kwam zelfs een nieuwe werkvorm bij: de oprichting van gestichten. Dit was vooral het werk van Heldring. Net als Wichern richtte hij huizen op waar verwaarloosden een heropvoeding kregen waarin het godsdienstige element vooraan stond. Opvallend is dat waar Wichern in de grote stad werkte, Heldring juist naar het platteland bracht en wegtrok uit de misère. Het platteland was veiliger en gold als remedie voor gewezen prostituees en zwakke meisjes. Ze werden daar beschermd tegen de verleidingen en de problemen van de stad.⁷⁴ Na een bezoek aan de Goudse vrouwengevangenis in 1847 schreef hij over meisjes die dreigden in de prostitutie terecht te komen:

‘Ondernemen wil ik eene groote zaak, ondernemen wil ik eene stichting van een huis voor zulke meisjes, om dezelve op te kweeken in allen arbeid; want die niet werkt, zal niet eten. Maar meer dan dit, ondernemen wil ik in dit huis, om te voeren tot Hem die eene Maria van Magdala veel vergaf en zij had Hem lief met onuitsprekelijke liefde.’⁷⁵

Het gevolg van deze oproep was de oprichting van asiel Steenbeek voor gevallen meisjes die daar een opleiding tot dienstbode kregen, in 1851 gevolgd door een huis in Hoenderloo voor verwaarloosde jongens, in 1856 door een huis voor verwaarloosde meisjes tot zestien jaar, in 1863 door een huis voor meisjes boven de zestien jaar en in 1864 door een ‘normaalschool’ voor het opleiden van christelijk onderwijspersoneel.⁷⁶ Hun opvoeding kreeg vorm op basis van het nieuwste pedagogische inzicht: onderwijs moest geluk en bescherming bieden en de nare wereld van de volwassenen buiten de school houden, het diepste geluk bood het christelijk geloof.⁷⁷

Ook in de enige grote stad⁷⁸ Amsterdam werd het armenbezoek en het kinderwerk uitgebreid. Met name de door de onderwijzer Theodorus Matthijs Looman (1816-1900) opgerichte Vereniging ter Verbreiding der Waarheid en de door de voorganger Jan de Liefde (1814-1869)

---

⁷³ P.L. Schram, ‘Inwendige zending als terrein van onderzoek (2) de praktijk’, *DNK* 8-7 (september 1980), 7; O.W. Dubois, *Reddende liefde, Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010*, Hilversum: Verloren, 2010, 19-20; Kruithof, *Zonde*, 143.

⁷⁴ Dubois, *Liefde*, 33.

⁷⁵ O.G. Heldring, ‘Mengelingen’, *VCS* 1 (1847), 505.

⁷⁶ Kluit, *Réveil*, 468-469.

⁷⁷ Dubois, *Liefde*, 15-16.

⁷⁸ Een grote stad (Großstadt) had 100.000 of meer inwoners. In Duitsland waren dit Hamburg en Berlijn, in Nederland kwam Amsterdam hiervoor in aanmerking. Zie: Van der Woud, *Koninkrijk*, 24, 27, 31 en Park, *Diakonie*, 17-18, 29, 34-36.

opgerichte stichting Tot Heil des Volks betekenden veel voor de inwendige zending. Hun gebouwen werden gebruikt voor verschillende activiteiten zoals clubs, onderwijs, bijbelstudie, persoonlijke verzorging en voedseluitdeling. Anders dan de elitaire achterban van de gestichten, waren in deze verenigingen de midden- en arbeidersstand actief.⁷⁹

De inwendige zending bracht twee nieuwe functies in omloop, die van diacones en van evangelist. De diacones gaf leiding aan de gestichten en kwam voort uit de contacten met Duitsland. Evangelisten werden uitgestuurd door de in 1853 op initiatief van de arts Abraham Capadose (1795-1874) opgerichte Nederlandsche Evangelische Protestansche Vereeniging. Hun taak was het tegengaan van de 'macht van Rome en het ongeloof'.⁸⁰ Uit een verslag in *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* blijkt hoe zij met een voorraad Bijbels lange reizen maakten door het land, onderweg mensen aanspraken, contact hadden met de Afgescheidenen, samenkomsten leidden en probeerden conflicten met de plaatselijke predikant te vermijden omdat ze zijn werkterrein binnentraden.⁸¹

Armenzorg

De armenzorg nam in de inwendige zending van de Christelijke Vrienden een bijzondere plaats in. Aan het begin van de negentiende eeuw was de armenzorg in handen van de kerk waar de arme lid was. De overheid bepaalde wie lid was van welke kerk. De lokale machthebbers konden zo hun arme inwoners disciplineren. Ook gingen zij ervan uit dat teveel ondersteunen niet goed was voor de werklust van de arme. Hun 'bedeling' bestond daarom veelal uit net voldoende hulp in natura om in leven te blijven. In deze situatie wilde Maatschappij tot Nut voor het Algemeen verandering aanbrengen, door de armen onafhankelijk te maken van de 'bedeling' en op te voeden tot zelfstandigheid. Armen moesten daarvoor 'kinderen van de staat' worden.⁸² Ook de Christelijke Vrienden reageerden op deze situatie. Volgens kerkhistoricus P.L. Schram rekenden zij de armenzorg niet tot de inwendige zending omdat zij vonden dat goede voorlichting de armoede zou kunnen oplossen.⁸³ De armen werden door hen ingedeeld in twee categorieën: fatsoenlijke armen zoals

---

⁷⁹ Kluit, *Réveil*, 451, 452; Schram, 'Zending (2)', *DNK* 8-7 (september 1980), 25; A. van der Woud, *Koninkrijk*, 388-389; Houkes, *Vaderlanders*, 63-69.

⁸⁰ Schram, 'Zending (2)', *DNK* 8-7 (september 1980), 18-20.

⁸¹ 'Journaal van een evangelist', in: *VCS* 3 (1849), 171-185. De auteur van dit verslag is mij onbekend. Het zou een zekere Grim kunnen zijn, die met Heldring in contact stond en ook in de Betuwe werkte; zie: Heldring, *Leven*, 194-196.

⁸² Kruithof, *Zonde*, 141; I. de Haan, 'Van staatszorg tot vrijheidsrecht. De schoolstrijd in de Nederlandse politiek en samenleving', in: *Tot burgerschap en deugd, volksopvoeding in de negentiende eeuw*, Hilversum: Verloren, 2006, 82; Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 296; J. Spaans, 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerk en staat 1796-1996*, Zoetermeer: 1998, bron: http://igitur-archive.library.uu.nl/th/2008-0318-201300/spaans_98_kerkelijkeenpubliekearmenzorg.pdf (7 april 2011), 2.

⁸³ Schram, 'Zending', in: *DNK* 13-33 (1990), 148. Zie ook: D.J. Bos, *In dienst van het Koninkrijk*.

Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland, Amsterdam, 1999, 87.

wezen en weduwen die zichzelf niet konden helpen en daarom ruim geholpen moesten worden en berekenende armen die zich overgaven aan hun luiheid.⁸⁴ Bedelarij moest tegengegaan worden, want daarmee leerden mensen elkaar bedriegen. De oorzaak van de luie armoede moest worden achterhaald en er moest gezorgd worden voor een goed loon, spaarmogelijkheid, nuttige werkverschaffing en een nieuwe ondernemingsgeest.⁸⁵ Armezorg werd vooral gezien als een kwestie van opvoeding, zoals Tweede Kamerlid Elout ter verdediging van zijn wetsvoorstel schreef:

‘Er moet op elken arme, op ieder behoeftig huisgezin met wijsheid en liefde worden gewerkt. Er moet ondersteund worden, niet onderhouden: geholpen, maar slechts in dringende behoefte, niet in het openbaar, niet duurzaam, niet met kwistige hand; gezorgd dat niet de veerkracht verlamd, de spaarzaamheid onnoodig, de luiheid gestijfd, de toestand bestendig worde. Er moet opgevoed, niet bloot onderwezen worden. Er moet heilzame tucht worden uitgeoefend; er moet, zo mogelijk, verlossing uit de armoede worden aangebragt en ook daartoe de eenige hefboom van alle zedelijkheid, alle veerkracht alle tevredenheid en alle pligtbesef in ieder’s stand en roeping, de vreeze Gods in beweging worden gebragt. Dit vermogt ten allen tijde alleen de Kerk.’⁸⁶

Het beste middel hiervoor was het patronaat (de persoonlijke begeleiding van armen door bijvoorbeeld een predikant) zoals dat ook in Engeland en Duitsland voorkwam.⁸⁷ Op deze wijze konden de armen begeleid worden naar een deugdzamer leven en aangedrongen worden op bekering. Daarbij werd geen scheiding gemaakt tussen moralisme en religie, zoals ook de bovenstaande woorden van Elout laten zien, want ‘geloof is een eenheid’.⁸⁸ Armezorg was op die manier toch deel van het kersteningsoffensief van de Christelijke Vrienden.⁸⁹ Alleen al hierom kan armezorg daarom tot de inwendige zending worden gerekend, en was zij niet slechts een kwestie van voorlichting zoals de Christelijke Vrienden volgens Schram stelden. Met hun visie op de armezorg sloten de Christelijke Vrienden aan bij het opvoedingsideaal van de Maatschappij tot Nut voor het Algemeen, maar wilden zij tegelijk terug naar armezorg als taak van de kerk zonder inmenging door de staat.

---

⁸⁴ De Engelse term was: *deserving and undeserving poor*. B. Kruithof, ‘In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen. Het Réveil en de sociale noden’, in: *DNK 25-56* (2002), 5.

⁸⁵ O.G. Heldring, ‘Alleenlijk dat er geen bedelaar onder u zal zijn’, in: *VCS 11* (1857), 540-548.

⁸⁶ P.J. Elout, ‘Iets over armenbedeling’, in: *VCS 2* (1848), 165-166.

⁸⁷ Zo werd het patronaat aangeprezen in de Vereeniging, zie: T.M. Looman, ‘Armverzorging naar het plan van dr. Chalmers, in Duitschland beproefd’, in: *VCS 14* (1860), 38-39.

⁸⁸ B. Kruithof, ‘Plaats’, in: *DNK 25-56* (2002), 10.

⁸⁹ J. Spaans, ‘Armezorg’, 4; Houkes, *Vaderlanders*, 47-48.

Verklaring

Als 'pleitbezorgers van de confessionele orthodoxie' wilden de Christelijke Vrienden met hun inwendige zending mensen redden, brengen tot geloof in Christus, laten zien hoe zonde het menselijk bestaan had overwoekerd, leven in een echt christelijke natie. Heldring verzuchtte, na de terugreis vanuit de Goudse gevangenis toen hij in gezelschap reisde van studenten die schunnige gesprekken voerden en vloekten:

'... ik dacht: gisteren in de gevangenis, heden hier: het is dezelfde geest dezer wereld! Ik zeg: vanaf uwe academiën tot aan uwe tuchthuizen. Wanneer zal de wederbarende kracht des Evangelies in u haar levenwekkend beginsel uitstorten?'⁹⁰

Ook de eerder opgenomen citaten spreken in dit opzicht voor zich. De Christelijke Vrienden beoogden evangelisatie en verkondiging. Hulpbetoon was weliswaar van secundair belang, tegelijkertijd uitte de evangelisatie zich meestal in hulpbetoon.⁹¹ De Christelijke Vrienden gingen met hun boodschap verder dan de genootschappen en zelfs dan de Groninger Godgeleerden die net als zij spraken over opvoeding en verheffing, maar niet over bekering. Heldring zei het zo:

'Dáár, spreekt gij van zedelijke verbetering, wij spreken: gij zijt dood in zonden en misdaden. Dáár wilt gij den ouden mensch heiligen, wij willen hem kruisigen. Dáár wilt gij vernieuwing in menschen kracht, wij in de kracht des kruises. Daar heet van uwe zijde: wedergeboorte is onnoodig; van onze zijde: zonder wedergeboorte geen leven.'⁹²

Toch doet het de Christelijke Vrienden tekort om over hen alleen te spreken als over een vereniging die de confessie wilde herstellen, juist vanwege de veelheid van hun hulpbetoon.⁹³ De armenzorg was gewoonlijk een zaak van bedeling, karige hulp in natura. Modern waren de Christelijke Vrienden toen zij wezen op het belang van verheffing van de armen door opvoeding en onderwijs. Net als de Groninger Godgeleerden en de Maatschappij tot Nut van het Algemeen hadden zij hier als eersten oog voor.⁹⁴ Sterker nog, de Christelijke Vrienden hadden ook oog voor de geestelijke dimensie, de mens achter de arme en zijn ziel.⁹⁵ Daarmee zochten zij naar een nieuwe positie voor de kerk binnen

---

⁹⁰ Heldring, 'Mengelingen', in: *VCS 1* (1847), 503.

⁹¹ Schram, 'Zending (2)', *DNK 8-7* (september 1980), 11; P.L. Schram, 'Zending', *DNK 13-33* (1990), 131-133.

⁹² Heldring, 'Mengelingen', in: *VCS 1* (1847), 507.

⁹³ Schram, 'Zending (1)', *DNK 7-33* (maart 1980), 16.

⁹⁴ Kruithof, *Zonde*, 141.

⁹⁵ Van der Woud, *Koninkrijk*, 169, 201-202, 392.

een volgens hun ideaal echt christelijke natie.⁹⁶ Door nadruk te leggen op het bekeren van de individu en het in verenigingsvorm uitvoeren van inwendige zending kregen zij van binnenuit nieuwe invloed in de samenleving. Hun herkerstenend werk zou uiteindelijk uitlopen op de verzuiling.⁹⁷

De inwendige zending stond dus niet los van de zoektocht naar een nieuwe plaats voor de godsdienst in de natie. Dat was ook de these van historicus Peter van Rooden in zijn *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*. Hij zag georganiseerde zending als een modern verschijnsel.⁹⁸ De moderne zending poogde namelijk door middel van onderwijs en morele overtuiging individuen te bekeren en slechts indirect, via de bekeerling, de maatschappij te beïnvloeden.⁹⁹ Zo verschoof moderne zending van de publieke naar de private ruimte¹⁰⁰, waarbij de politieke macht geen invloed meer uitoefende en ook de kerkelijke autoriteit aan betekenis inboette.¹⁰¹ Er ontstond ruimte voor nieuwe godsdienstige groepen, zoals methodisten en baptisten.¹⁰² In Nederland sloegen de nieuwe groepen niet aan, maar ontwikkelde zich de moraliserende benadering waarin de kerk de taak had op te voeden tot deugdzame burgers.¹⁰³

Van Rooden baseerde zijn these op onderzoek van het Nederlandsch Zending Genootschap.¹⁰⁴ Dat is een belangrijk gegeven, want de Christelijke Vrienden gingen verder dan de genootschappen. Ook bij hen was de opvoedingsgedachte aanwezig in hun visie op het werk in de gestichten en het armenbezoek. Toch wilden zij vooral en allereerst redden, bekeren en tot Christus brengen. In dit geval schoot de these van Van Rooden tekort. Dit gold ook voor de maatschappelijke invloed van de Christelijke Vrienden die op vrij directe wijze vorm kreeg, zoals te zien was bij Groen van Prinsterer in de Haagse politiek, Heldring en zijn schrijfwerk in het *Algemeen Handelsblad*, het signaal van de gestichten als bijna enige in hun soort en de stroom publicaties die zij lieten verschijnen. Weliswaar was hun zending gericht op de individu, maar dan toch met het oog op een verbrede en verdiepte plaats voor de godsdienst en de kerk in de natie.

Conclusie

Terug naar de hoofdvraag: In welke historische context stonden de Christelijke Vrienden met hun tijdschrift en inwendige zending? Ondanks hun kritiek op de theologische koers van de bestaande

---

⁹⁶ Zoals Spaans stelde in haar 'Kerkelijke', 12.

⁹⁷ L. Woodhead, *An Introduction to Christianity*, Cambridge: University Press, 2004, 207-208; M. Wintle, 'Dominance', 334, 341.

⁹⁸ P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 121-122.

⁹⁹ Van Rooden, *Regimes*, 122, 126.

¹⁰⁰ Van Rooden, *Regimes*, 126, 129, 131.

¹⁰¹ Van Rooden, *Regimes*, 123, 132, 134-135.

¹⁰² Van Rooden, *Regimes*, 138-140.

¹⁰³ Van Rooden, *Regimes*, 143-145.

¹⁰⁴ Van Rooden, *Regimes*, 122.

genootschappen, maakten zij toch deel uit van de sociale vormen waarin het genootschap en later de vereniging gegoten was. Van de negentiende-eeuwse communicatiestromen van tijdschrift, almanak en krant maakten zij zonder voorbehoud en met graagte gebruik. Hun zendingswerk was modern in die zin dat zij zich vooral richtten op het bekeren van de individu, een gezamenlijk optreden los van de kerkelijke autoriteiten, nadruk op onderwijs en een deels moraliserende benadering.

Toch kwam de wijze waarop de Christelijke Vrienden hun zending vorm gaven niet overeen met die van bijvoorbeeld de Groninger Godgeleerden en het Nederlandsch Zending Genootschap. Hun boodschap was van orthodox-christelijke signatuur. Zij wezen terug naar de gereformeerde confessie en deelden niet in de optimistische mensvisie van de andere genootschappen. De Christelijke Vrienden zochten naar een nieuwe plaats voor de godsdienst binnen een echt christelijke natie. Zij wilden invloed uitoefenen en het volk herkerstenen. Hun armenzorg en hun heropvoeding dienden dat doel. De moderne negentiende-eeuwse media werden daaraan dienstbaar gesteld en het eigen tijdschrift hield de Vrienden daarvoor bij elkaar.

2. Amerika en Awakening

Het Amerikaanse protestantisme van de negentiende eeuw leek op een veelkleurige lappendeken, die voor een buitenstaander moeilijk te overzien was. Maar willen we de waardering van de Christelijke Vrienden in hun tijdschrift kunnen plaatsen en bevragen, dan moeten we in dit hoofdstuk eerst kennis maken met deze pluraliteit van het christendom in Amerika. We beperken ons daarbij tot de hoofdlijnen en laten het rooms-katholicisme en de unitariërs liggen. We bewegen ons daarbij tussen twee oorlogen, de Onafhankelijkheidsoorlog rond 1780 en de Burgeroorlog van 1861-1865.¹⁰⁵ Drie belangrijke momenten vragen in dit tijdperk de aandacht, dat zijn de sterke groei van het methodisme aan het begin van de periode, de introductie van de nieuwe bekeringsmethoden rond 1830 en de strak georganiseerde gebedsbijeenkomsten aan het eind van de periode.¹⁰⁶ Centraal staat de vraag: In welke historische context gaf het Amerikaanse protestantisme vorm aan opwekking en inwendige zending? Bij Amerika denken we dan vooral aan de Verenigde Staten.

Kolonisatie

Voor veel Europeanen was Amerika in de zeventiende en achttiende eeuw een 'new world', waar zij hoopten in vrijheid de eigen religie te kunnen uitoefenen. Steeds nieuwe groepen, waaronder puriteinen en doopsgezinden, staken de oceaan over en begonnen een nieuw bestaan.¹⁰⁷ Steeds kreeg Amerika een 'nieuwe injectie van radicaal idealisme' van in eigen land teleurgestelde gelovigen, die nu de ruimte hadden om aan hun idealen gevolg te geven.¹⁰⁸ In het nieuwe land stichtten zij zelfstandige samenlevingen, waarin de enige kerk van het dorp of de stad nauw verbonden was met het politieke en maatschappelijke leven.¹⁰⁹ De gevormde kolonies hadden elk hun eigen dominante kerkelijke denominatie. Zelfs in het hoger onderwijs was dit patroon zichtbaar omdat elke denominatie zijn eigen scholen had.¹¹⁰

Vooraf het puritanisme liet in de Amerikaanse cultuur haar sporen na. Het puritanisme kenmerkte zich door de nadruk op de persoonlijke ervaring van een door God gegeven bekering die gepaard ging met nauwkeurig zielsonderzoek en door de nadruk op een persoonlijk, politiek, maatschappelijk en kerkelijk gesloten verbond met God. Het eerste kenmerk vroeg om een beperkt kerklidmaatschap en kerkelijke zuiverheid waarbij het bekeringsmoment voor het oog van de gemeente beleden werd, terwijl het tweede kenmerk van het ideaal van de gekerstende samenleving

---

¹⁰⁵ T. Grass, *Modern Church History*, London: SCM Press, 2007, 207.

¹⁰⁶ M.A. Noll, *The Old Religion in a New World*, Grand Rapids: Eerdmans, 2002, 95.

¹⁰⁷ S. en K. Kim, *Christianity as a World Religion*, New York, London: Continuum, 2008, 101.

¹⁰⁸ A.R. Vidler, *The Church in an Age of Revolution, 1789 to the present day*, New York: Penguin, 1990, 236.

¹⁰⁹ Noll, *Religion*, 74.

¹¹⁰ Noll, *Religion*, 49.

vroeg om een brede, theocratische en voortdurende reformatie. Het leven in de puriteinse kolonies kreeg daardoor een calvinistisch karakter.¹¹¹ Maar het bleek in de zeventiende eeuw een probleem om beide kenmerken blijvend aan elkaar te verbinden. Want tot publieke overheidsfuncties mochten alleen de mannen gekozen worden die een persoonlijke bekeringservaring kenden en alleen hun kinderen werden gedoopt. Er was gebrek aan deze mannen en veel gedoopte kinderen getuigden later niet van een bekeringservaring. Dat bedreigde het voortbestaan van kerk en maatschappij. Een synode kwam in 1662 met het 'half-way covenant' als compromis. Voortaan zouden de gedoopte kinderen na onderwijs belijdenis afleggen en volledig lid worden. Dit leidde vervolgens wel tot het probleem van het uitblijven van het kenmerk van de bekeringservaring. De schoonvader van de predikant Jonathan Edwards (1703-1758) wist raad. Hij legde voortaan in zijn preken alle nadruk op het belang van deze bekeringservaring en deed dat op emotionele wijze. Een opwekking was het gevolg.¹¹² Ook Edwards legde veel nadruk op het belang van deze ervaring en op zelfonderzoek, hoewel hij de aandacht voor de lokale gemeenschap niet uit het oog verloor.¹¹³ Zo drong zijn leerling, Samuel Hopkins (1721-1803), de gelovigen aan om zichzelf in opofferende liefde en 'onbaatzuchtige weldadigheid' te wijden aan God en maatschappij.¹¹⁴ Toch zou het eerste kenmerk van het puritanisme het langzamerhand gaan winnen van de aandacht voor het tweede kenmerk. De aandacht voor het individu en de mogelijkheid van een door een prediker te stimuleren opwekking zou alleen maar groter worden. Zo 'zaaide' Edwards 'het zaad voor latere theologische ontwikkelingen'.¹¹⁵

Een andere samenleving

Twee veranderingen in de Amerikaanse maatschappij maakten het puriteinse verbondsideaal op den duur onuitvoerbaar. De eerste verandering viel samen met de Onafhankelijkheidsoorlog ten opzichte van de Engelse machthebbers en het uitroepen van de dertien gefedereerde Verenigde Staten van Amerika aan het einde van de achttiende eeuw. De verschillende kolonies met hun eigen religieuze achtergrond kwamen samen in één staat, het vrijlaten van deze verschillende kerkelijke denominaties werd vastgelegd in de eerste grondwet van 1791. Religieuze pluraliteit was het logische gevolg.¹¹⁶ Overigens was deze religieuze vrijheid niet helemaal nieuw. Reeds in de

---

¹¹¹ M.A. Noll, *America's God. From Jonathan Edwards to Abraham Lincoln*, Oxford, New York: University Press, 2002, 32; D. Chidester, *Christianity, A Global History*, Penguin, 2001, 425-428; L. Woodhead, *Introduction*, 215, 234-235; Kim, *Christianity*, 102; W. van Vlastuin, *De Geest van opwekking, een onderzoek naar de leer van de Heilige Geest in de opwekkingstheologie van Jonathan Edwards (1703-1758)*, Heerenveen: Groen, 2001, 34, 44.

¹¹² M.E. Marty, *Pelgrims in their own land, 500 years of Religion in America*, New York: Penguin, 1984, 111-112.

¹¹³ Noll, *America's God*, 44-46; K.T. Long, *The Revival of 1857-1858, Interpreting an American Religious Awakening*, New York: Oxford UP, 1998, 109; Marty, *Pelgrims*, 112-113; Kim, *Christianity*, 106.

¹¹⁴ Long, *Revival*, 98. De term van Hopkins was: 'disinterested benevolence'.

¹¹⁵ Grass, *Church*, 203; Van Vlastuin, *Opwekking*, 60; Marty, *Pelgrims*, 113-115, 117; Noll, *America's God*, 32.

¹¹⁶ Kim, *Christianity*, 102; Vidler, *Church*, 236; Woodhead, *Christianity*, 244-245.

zeventiende eeuw waren er enkele kolonies die deze ruimte boden.¹¹⁷ Naast diversiteit kreeg de Amerikaanse religie in de republiek ook een democratischer kleur. Predikanten en theologen werden minder gezien als de geestelijk leiders die wisten hoe het zat en naar wie men luisterde. De kerkelijke traditie van eeuwen was overbodige ballast.¹¹⁸ De tweede verandering betrof de toenemende bevolkingsgroei. In de negentiende eeuw groeide de bevolking van 2,5 miljoen in 1776 naar 31 miljoen in 1860 door een geboorteoverschot en de beschikbaarheid van meer land.¹¹⁹ Hoewel het leven in Amerika zich veelal bleef afspelen op het platteland groeiden de steden toch explosief. De dagelijkse aankomst van immigranten, hun oriëntatie en verdere trektocht trokken een zware wissel op het stadsleven. De stadselite en de middenstand namen nadrukkelijk afstand van alles wat nieuw aankwam en probeerden hun eigen leven voort te zetten zonder zich al teveel met de nieuwe stadsbewoners bezig te houden. Zo verdween de overzichtelijke samenleving van de kolonies van weleer, pluraliteit en diversiteit werden kernwoorden in Amerika.¹²⁰

Nieuwe kerken

De religieuze vrijheid die uitmondde in pluraliteit en democratie bood ruimte aan bijvoorbeeld mormonen en adventisten. Zij zagen zichzelf als herstellende van het christendom van het Nieuwe Testament. Volgens hen had Amerika nu de opdracht ook andere volken naar de nieuwe vrijheid te leiden.¹²¹ Maar belangrijker voor het Amerikaanse protestantisme van de negentiende eeuw waren het methodisme en baptisme. Hun (leken)predikers trokken aan het einde van de achttiende eeuw Amerika rond en hun flexibele, informele, directe en emotionele werkwijze sprak vooral op het platteland en aan de grenzen velen aan.¹²² Het methodisme nam al snel een hoge vlucht. Waren er in 1780 dertig methodistische kerken, in 1820 waren dit er 2.780 en in 1861 waren er 19.883.¹²³ Ook baptistische predikers deden een gepassioneerd appel op de bekering van het individu. Hun werk was vooral kleinschalig en lokaal. Van 460 kerken in 1780 groeiden de baptisten tot zo'n 12.000 in 1860.¹²⁴ De methodistische en baptistische predikers sloten goed aan bij de maatschappelijke ontwikkelingen en kwamen met een boodschap die democratisch, egalitair (want voor allen hetzelfde), individueel en toch ook traditioneel (in overeenkomst met de boodschap van de oudere kerken) van karakter was.¹²⁵

---

¹¹⁷ Woodhead, *Introduction*, 236-237.

¹¹⁸ Hatch, *Democratization*, 7, 9-10, 162-163, 167-168.

¹¹⁹ Grass, *Church*, 200; Hatch, *Democratization*, 4.

¹²⁰ Long, *Revival*, 98; Noll, *Religion*, 68; Hatch, *Democratization*, 4.

¹²¹ Hatch, *Democratization*, 168-169, 186; Noll, *Religion*, 102; Grass, *Church*, 210-212; Kim, *Christianity*, 108.

¹²² Hatch, *Democratization*, 134, 136-137; Woodhead, *Introduction*, 246.

¹²³ Noll, *Religion*, 59-61; Grass, *Church*, 201.

¹²⁴ Noll, *Religion*, 63-64.

¹²⁵ Noll, *Religion*, 63.

De snelle groei en de goede aansluiting van deze nieuwe kerken bij de nieuwkomers en de plattelandsbevolking riep een reactie op van de al langer bestaande presbyteriaanse, congregationalistische en dutch reformed kerken. In plaats van de informele werkwijze van de nieuwe kerken beklemtoonden deze oude kerken een formele werkwijze door onder andere zendings- en onderwijsorganisaties op te richten in de steden en het belang van goed opgeleide predikanten te benadrukken.¹²⁶ Een tweedeling tussen formalisten en anti-formalisten was het gevolg. De formalisten pleitten voor theologische precisie, handhaven van ordelijke eredienst, het beheersen van emotie en een opwekking binnen kerkelijke kaders. Zo legde de presbyteriaanse Samuel Irenaeus Prime (1812-1885) nadruk op het belang van een zuivere leer, waarvan de onfeilbaarheid van de Bijbel misschien wel de belangrijkste pijler vormde.¹²⁷ Deze formalistische kenmerken sloten goed aan bij de bezadigde en beheerste religiositeit van de stedelijke elite en middenklasse. De anti-formalisten waren populistischer en democratischer van karakter, boden veel ruimte aan emotie en wilden door middel van prediking de genade van God op de hoorder overdragen. Zij richtten zich daarbij vooral op het individu en diens ziel.¹²⁸

Deze tweedeling speelde zich niet alleen af tussen de reeds bestaande en de nieuwe kerken, maar ook binnen de presbyteriaanse kerk tekenden zich twee stromingen af die werden aangeduid als de 'Old' en de 'New School'. De nieuwe school neigde naar het populisme en was optimistisch ten aanzien van de vraag of de mens zich kon bekeren. Ook gaf zij ruimte aan het optreden van vrouwen in kerkelijke activiteiten, had sympathie voor de nieuwe methoden van de anti-formalisten en liet zich horen in de strijd tegen de slavernij.¹²⁹ Zo kwam de presbyteriaanse predikant Charles Grandison Finney (1792-1875) met een pakket 'nieuwe methoden' voor het bekeren van massa's. Hij meende dat predikanten een opwekking konden organiseren en dat bekering vooral een zaak van de wil van de mens was. Daarom moesten bijeenkomsten volgens hem juist invloed uitoefenen op de wil door een 'altar call', een oproep om naar voren te komen en zich aan God over te geven, en een 'anxious seat', een plaats vooraan waar nazorg werd verleend aan mensen in gewetensnood.¹³⁰ Tijdens het gebed in deze bijeenkomsten werden individuele personen, waaronder tegenstanders van de opwekking, met naam en toenaam genoemd. Finney zag het gebed als menselijke interventie waardoor, ook sociaal-maatschappelijke, problemen direct opgelost zouden worden.¹³¹

---

¹²⁶ Hatch, *Democratization*, 170; Vidler, *Church*, 237-238.

¹²⁷ Long, *Revival*, 102.

¹²⁸ Long, *Revival*, 6; R.L. Rogers, 'The Urban Threshold and the Second Great Awakening: Revivalism in New York State, 1825-1835, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49-4 (2010), 695-696.

¹²⁹ Long, *Revival*, 12.

¹³⁰ Grass, *Church*, 208; Rogers, 'Threshold' in: *JSSR* 49-4 (2010), 697.

¹³¹ Long, *Revival*, 30, 109.

De nieuwe kerken, die vooral aanhang hadden in het zuiden van de Verenigde Staten van Amerika, richtten zich vooral op het individu en diens ziel, het ging hen om het innerlijk van de mensen. Deze aandacht voor het individu was in de grensstreken verklaarbaar vanwege het harde pioniersleven dat de bewoners elk voor zich voerden.¹³² Vanuit dit standpunt, gepaard met agrarische en economische belangen, zagen zij geen probleem in de slavernij. In de noordelijk gelegen staten lag dit anders. Daar was de slavernij reeds lang afgeschaft en werd het gezien als een moreel probleem. Toch wilden de presbyteriaanse en congregationalistische kerken de nationale eenheid niet graag in gevaar brengen door het zuiden te dwingen om af te zien van de slavernij. Hun organisaties meden daarom dit onderwerp in de eerste helft van de negentiende eeuw. Maar het verzet tegen de slavernij groeide in het noorden wel en liep uiteindelijk uit op de Burgeroorlog.¹³³

De rol van de pers

De snelle verspreiding van de opwekking was vooral het werk van de kerkelijke en seculiere pers. De krant was een uitstekende methode om de massa's te bereiken en hetzelfde denken onder velen te verspreiden. Ook bijeenkomsten konden in de pers aangekondigd worden.¹³⁴ Lezen was in Amerika een belangrijk onderdeel van het onderwijs waarmee men zichzelf kon ontplooiën.¹³⁵ De krant was, te zien aan de oplage, één van de onderwijsmiddelen. Alleen al de kerkelijke pers bestond uit meer dan honderd kranten die bij elkaar zo'n 400.000 abonnees telden. De seculiere kranten werden op straat door krantenjongens verkocht voor de prijs van twee cent.¹³⁶ Goede verkoopcijfers werden alleen gehaald als de kranten nieuws boden dat door de mensen grif gelezen werd. De opwekking was zo'n nieuwsitem dat de gemoederen maandenlang bezig hield.

De uit Engeland afkomstige en tijdens de achttiende-eeuwse opwekkingen in Amerika rondreizende prediker George Whitefield (1714-1770) maakte al gebruik van de pers door zijn optredens daarin aan te kondigen. Maar tijdens de negentiende-eeuwse opwekking gebruikte de pers de opwekking voor haar doelen, waarvan het stijgen van verkoopcijfers de belangrijkste was.¹³⁷ Daarnaast kon hoofdredacteur James Gordon Bennett (1795-1872) zijn *New York Herald* gebruiken om het protestantse bolwerk te prikkelen en te bekritisieren. Hij nam net zo graag de paus op de korrel als het kerkelijke afwijzen van de zondagskrant. En hoofdredacteur Horace Greeley (1811-

---

¹³² Vidler, *Church*, 236.

¹³³ Long, *Revival*, 93-95, 116; Kim, *Christianity*, 108-109; Vidler, *Church*, 240.

¹³⁴ Woodhead, *Introduction*, 251; Hatch, *Democratization*, 127-128, 145.

¹³⁵ Hatch, *Democratization*, 166; zie ook: Ph.J. Hoedemaker, 'De Vereenigde Staten van Noord-Amerika uit een godsdienstig oogpunt beschouwd. Eene voorlezing', in: *VCS* 27, 1873, 22, 24.

¹³⁶ Long, *Revival*, 27-28.

¹³⁷ Long, *Revival*, 27-28.

1872) van de *New York Tribune* zag in de opwekking een goede mogelijkheid om de nationale zeden te verbeteren door haar morele invloed.¹³⁸

Dankzij de pers groeide de opwekking van 1858 uit tot een nationaal gebeuren en werden de in de krant aangekondigde gebedsbijeenkomsten steeds beter bezocht.¹³⁹ De seculiere pers voedde de sensatie door te schrijven over bekeringsverhalen van beroemdheden. Zo werd de bekering van de boxer Orville Gardner breed en dramatisch uitgemeten als symbool van de hernieuwde religieuze invloed op de Amerikaanse cultuur. Deze invloed had een mannelijk, stoer en niet te emotioneel karakter. De nieuwe presbyteriaanse nadruk van Prime op het formalisme bracht een strak georganiseerde, bedachtzame en mannelijke religiositeit. De gebedsbijeenkomsten in 1857 in de grote steden voor specifieke doelgroepen waren daarvan een voorbeeld en het Amerikaanse protestantisme van na de Burgeroorlog droeg dit karakter.¹⁴⁰ In de pers kregen de bekeringsverhalen een gestandaardiseerde, dramatische, geanonimiseerde en didactische vorm. Ze stonden model voor een gerespecteerd streven naar opwekking. Net als de pers gebruikten evangelisten op hun tournees beroemde bekeerlingen als voorbeeld van het succes van de opwekking.¹⁴¹

Inwendige zending

De rondreizende (leken)predikers van de methodisten en de baptisten organiseerden op het platteland en aan de grenzen in het zuidwesten zogenoemde 'camp meetings'. Een tentenkamp werd opgezet rond een open ruimte. In het midden stonden banken en vooraan was een verhoogde plaats voor de sprekers. De soms dagenlange bijeenkomsten hadden een emotioneel en enthousiast karakter.¹⁴² Een heel andere kleur kregen de vrijwilligersorganisaties die vanuit de formele presbyteriaanse en congregationalistische kerken werden opgezet. Officieel waren ze interkerkelijk, maar de kerkelijke invloed was groot. Als organisatie konden ze flexibel reageren op de wisselende noden en hadden ze veel invloed op de maatschappij.¹⁴³ De drie belangrijkste organisaties waren: de American Tract Society, de American Bible Society en de American Sunday School Union. Deze verenigingen verbonden hun dienst met onderwijs en zagen redding van het verlorene als hun doel. Het woord 'American' speelde in de naamgeving een belangrijke rol, want de organisaties moesten stabiliteit en nationale eenheid uitstralen en niet uit zijn op sociale hervormingen, zeker niet als die hervormingen politiek gevoelig lagen.¹⁴⁴

---

¹³⁸ Long, *Revival*, 30-32.

¹³⁹ Long, *Revival*, 36; Rogers, 'Threshold' in: *JSSR*, 49-4 (2010), 701.

¹⁴⁰ Long, *Revival*, 40-41.

¹⁴¹ Long, *Revival*, 42.

¹⁴² Hatch, *Democratization*, 55; Kim, *Christianity*, 107; Vidler, *Church*, 238.

¹⁴³ Noll, *Religion*, 67.

¹⁴⁴ Long, *Revival*, 104.

Net als in Duitsland was ook in Amerika inwendige zending voor een belangrijk deel stadszending. In navolging van Hamburg werden de steden in districten verdeeld en kreeg iedere kerk een deel toegewezen.¹⁴⁵ Vooral onder de altijd aanwezige nieuwkomers werd veel zendingswerk verricht. Zij kwamen in Amerikaanse ogen uit landen van duisternis en de kerken wisten zich voor hen verantwoordelijk.¹⁴⁶ Iemand als Dwight L. Moody (1837-1899) besteedde zijn tijd aan stadszending door middel van massale bijeenkomsten en kinderevangelisatie, met als doel om zielen te redden.¹⁴⁷ Hetzelfde doel streefden ook de verenigingen Young Men's Christian Association en United States Christian Commission na met hun evangelisatie en hulpverlening aan (gewonde) militairen tijdens de Burgeroorlog. De eerste organisatie verspreidde onder hen 2,5 miljoen traktaten, en het doel van de tweede vereniging was: 'Sought the spiritual good for the soldiers ... and incidentally their intellectual improvement and social and physical comfort'.¹⁴⁸ Het woord 'incidentally' was in dit verband van groot belang omdat het aangaf waar het doel en de prioriteit lag.

De gebedsbijeenkomsten vormden misschien wel de meest opvallende activiteit van de Amerikaanse inwendige zending. De evangelist Jeremiah Lamphier begon met een wekelijkse bijeenkomst in het kerkgebouw van de Dutch Reformed Church aan de Fulton Street te New York, die al snel door velen werd bezocht.¹⁴⁹ Deze bijeenkomsten richtten zich op een vastgestelde doelgroep. De bijeenkomst in de Fulton Street was bedoeld voor zakenmensen, met als gevolg dat vrouwen, kleurlingen en armen bij de ingang geweigerd werden. Voor de hiërarchisch opgebouwde maatschappij van de negentiende eeuw was dit heel gewoon.¹⁵⁰ Elke gebedsbijeenkomst was uiterst strak georganiseerd. Er hingen borden met teksten als: 'Prayers & Exhortations not to exceed 5 minutes, in order to give all an opportunity. Not more than 2 consecutive prayers or exhortations. No controverted points discussed.'¹⁵¹ Deze strakke planning reflecteerde de formalistische houding van onder andere de presbyterianen en maakte de bijeenkomsten aanvaardbaar voor de zakenlieden. Een emotionele en rumoerige bijeenkomst paste niet bij hun status.¹⁵² Maar in deze strak georganiseerde vorm kreeg de opwekking in Amerika een plaats in de gerespecteerde cultuur die de elite en de middenstand goed voor het welzijn van de natie achtten.¹⁵³

---

¹⁴⁵ Timothy L. Smith, *Revivalism and Social Reform in Mid-Nineteenth-Century America*, New York Nashville: Abingdon Press, 1957, 168-169.

¹⁴⁶ Smith, *Revivalism*, 39.

¹⁴⁷ Noll, *Religion*, 131.

¹⁴⁸ Long, *Revival*, 119.

¹⁴⁹ J. Edwin Orr, *The Second Evangelical Awakening*, London: Marshall, Morgan and Scott, 1955, 15.

¹⁵⁰ Long, *Revival*, 105-106.

¹⁵¹ Long, *Revival*, 103.

¹⁵² Long, *Revival*, 103.

¹⁵³ Long, *Revival*, 18.

Conclusie

In welke historische context gaf het Amerikaanse protestantisme vorm aan opwekking en inwendige zending? Het Amerikaanse protestantisme van de negentiende eeuw kende twee belangrijke stromingen: de formalistische en de anti-formalistische richting. De eerste stroming stond dicht bij het protestantisme van de achttiende eeuw, terwijl de tweede stroming vooral het moderne protestantisme beïnvloedde. De Onafhankelijkheidsoorlog met Engeland fungeerde als scharnierpunt. Toen werd het Amerikaanse christendom losgemaakt van haar Europese wortels en gingen vrijheid en democratie het protestantisme bepalen. Het puritanisme functioneerde steeds minder vanwege de sterk veranderde en onoverzichtelijk geworden maatschappij en het individu kreeg meer aandacht. Het methodisme en baptisme sloten hier goed op aan en kregen vooral in het zuiden veel aanhang.

Opwekking en zending kregen vorm langs de lijnen van de formalistische en anti-formalistische stroming. Zo waren de opwekkingen in het zuiden emotioneel, dramatisch en egalitair, terwijl de opwekkingen in het noorden strak georganiseerd en in doelgroepen verdeeld vorm kregen. Hetzelfde gold ook de inwendige zending. De anti-formele nieuwe kerken stuurden (leken)predikers uit die grote massa's wisten te bereiken met een sterk aan de wil appellerende boodschap en 'camp meetings' brachten individuen van allerlei rang samen onder dezelfde predikers. De formele kerken hielden voornamelijk vast aan de eigen kerkgebouwen, organiseerden daar gebedsbijeenkomsten en richtten strak geleidde zendingsorganisaties op.

Ondanks de verwantschap van de formalistische kerken met het achttiende-eeuwse protestantisme, was hun negentiende-eeuwse gestalte typisch Amerikaans. Zij deelden de aandacht voor het individu met de nieuwe kerken en richtten zich net als de nieuwe groepen op Amerika en droegen deze naam in al hun organisaties. Ook hun roep om theologische precisie kwam niet op vanuit betrokkenheid op calvinistische, puriteinse of Europese wortels, maar kreeg gestalte in de nadruk op de onfeilbaarheid van de Bijbel als kernpunt. Hun formalisme was alleen een reactie op de nieuwe kerken.

3. Waardering in het tijdschrift

Het tijdschrift *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* hield de Christelijke Vrienden maandelijks op de hoogte van de kerkelijke, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. De moderne tijd bracht door sneller postverkeer, verbeterde reismethoden en bredere persoonlijke contacten meer mogelijkheden om naast de nationale ook de internationale ontwikkelingen bij te houden en aan de orde te stellen. In dit verband werd ook het Amerikaanse protestantisme op de voet gevolgd en gewaardeerd. Maar hoe waardeerden de Christelijke Vrienden het Amerikaanse protestantisme? Dat was de hoofdvraag van deze scriptie en na het voorbereidende literatuuronderzoek in de eerste twee hoofdstukken wordt het nu tijd om met deze vraag naar de brontekst te gaan. Deze brontekst was echter omvangrijk, het betrof in totaal zo'n 24.360 pagina's. Gericht zoeken naar het onderwerp van deze scriptie werkte beter dan het nemen van een uitgebreide steekproef. Analyse van de verschillende soorten tekst bracht kernthema's aan het licht waarmee de Christelijke Vrienden het Amerikaanse protestantisme benaderden en waardeerden. Deze thema's waren: emigratie, vrijheid in republiek en onderwijs, georganiseerd christendom in opwekking en zending, slavernij, rooms-katholicisme. Bij elk van deze thema's stellen we hieronder de vraag welke waardering eruit bleek.

Vorm van het tijdschrift

Het tijdschrift *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* verscheen maandelijks, maar in de huidige beschikbare versie was dit slechts ten dele zichtbaar. Paginanummers liepen door, de inhoudsopgave werd per jaargang geregeld, de verschijningsdatum werd niet aangeduid en een titelpagina stond alleen aan het begin van de jaargang. Het blad kende een aantal vaste elementen die bij het doorbladeren al snel zichtbaar werden. Elk onderdeel opende met twee of drie opstellen met een heel diverse thematiek. Zo was het eerste opstel van de derde jaargang gewijd aan de christelijke staatsvisie van de Duitse hoogleraar Friedrich Julius Stahl (1802-1861), geschreven door de griffier van de Eerste Kamer, J.A. Singendonck (1809-1893).¹⁵⁴ Voor de Christelijke Vrienden een belangrijk onderwerp omdat zij verlangden naar een echt christelijke natie. Dit opstel was vervolgstof, want in de tweede jaargang had Singendonck hier al een artikel over geschreven. Vervolgstof kwam vaker voor in het tijdschrift. Dit eerste opstel werd gevolgd door een verslag van de bijeenkomst van de Christelijke Vrienden in mei 1848. Gesproken werd onder andere over de politieke situatie in Nederland, vrijheid van onderwijs en het bestrijden van slavernij. Ook werd een adres aan de koning verzonden met het verzoek om een biddag af te kondigen.¹⁵⁵ Tweemaal per jaar was er zo'n verslag,

---

¹⁵⁴ J.A. Singendonck, 'Gedachten van den hoogleraar Stahl over den christelijken staat', in: *VCS* 3, 1849, 1-19.

¹⁵⁵ 'Bijeenkomst van Christelijke Vrienden te Amsterdam', in: *VCS* 3, 1849, 20-28.

en ook van andere bijeenkomsten zoals die van de Evangelische Alliantie werd verslag gedaan. Het derde opstel betrof een oproep van de Haagse predikant Dirk Molenaar (1786-1865) om meer eenheid tussen de Hervormde predikanten na te streven.¹⁵⁶ Vervolgens werden vijf nieuwe boeken aangekondigd waarvan één uitvoerig door de auteur van het eerste opstel, omdat het over hetzelfde thema ging. Daarop volgden twee gedichten, de eerste gericht op stichtelijke meditatie, de tweede op de vraag wanneer een koning echt christelijk regeerde. In het eerste nummer van deze derde jaargang werden twee 'mengelingen' opgenomen. In de eerste weerlegde schrijver Johan Fredrik Schimsheimer (1805-1878) een in het tijdschrift *Tijdspiegel* gepresenteerde geloofsbelijdenis. De tweede 'mengeling' nodigde uit voor een bijeenkomst van predikanten over de vorm en de leer van de Hervormde Kerk en het ontbreken van het recht de gemeente van onderaf in te richten. De rubriek 'mengelingen' kon ook een reeks korte spreuken bevatten, zoals het geval was in het tweede nummer van de derde jaargang. Na deze rubriek was er ruimte voor de binnenlandse, over de gestichten en een bijeenkomst over het ontginnen van landbouwgronden, en de buitenlandse berichten vanuit Engeland en Frankrijk. Buitenlandse berichten werden vanuit de hele wereld verzameld en door Looman geredigeerd. Veel berichten kwamen uit de reeds genoemde landen en Duitsland, maar daarnaast waren ook Afrika, China, Canada, Griekenland, Groenland, Hongarije, Ierland, Italië, Noorwegen, Oostenrijk, Oost-Indië, Rusland, Turkije, Zweden en Zwitserland vertegenwoordigd. Ten slotte gaf het nummer aandacht aan correspondentie, zoals een verzoek van een lezer met betrekking op het beginnen van een christelijke school in Maastricht en een verzoek om een meisje dat vrijgelaten werd uit de gevangenis op te vangen in het asiel, en ontvangen bedragen voor de diverse werkzaamheden. In totaal besloeg het eerste nummer van de derde jaargang 74 pagina's tekst.

In dit hoofdstuk komen we deze verschillende onderdelen tegen met het oog op de waardering voor het Amerikaanse protestantisme. In de loop van de jaren dat het tijdschrift bestond, werden er verschillende keren opstellen en 'mengelingen' geschreven over Amerika. Soms werd er een boek over Amerika aangekondigd. En om de twee maanden waren er berichten over de voortgang van het protestantisme in Amerika. Het totaal aantal berichten over Amerika bedroeg in de 17 van de 29 onderzochte jaargangen 234, gemiddeld twee per twee maanden. De lengte van deze berichten varieerde sterk, van een aantal regels tot een aantal pagina's. Zo'n 48 berichten presenteerden de voortgang van de Amerikaanse zendingsorganisaties aan de hand van hun jaarverslagen, 35 over de slavernij, 23 over het rooms-katholicisme en 18 over voorbeelden van 'milddadigheid'. Zo werden de Amerikaanse ontwikkelingen op het gebied van de slavernijkwestie, de zending en kerkelijke denominaties op de voet gevolgd. Meestal onthield Looman zich van

---

¹⁵⁶ D. Molenaar, 'Aaneensluiting van eensdenkende leraaren en christenbelijders', in: *VCS* 3, 1849, 29-33.

commentaar, en bracht hij het nieuws zakelijk en met veel cijfers. Soms echter prees Looman, bekritiseerde hij of maakte hij een enkele opmerking. Deze berichten inspireerden de Christelijke Vrienden in hun zendingswerk en maakten het internationale karakter ervan zichtbaar.¹⁵⁷

Buitenlandse berichten kwamen niet alleen in *De Vereeniging* voor. Er was eerder sprake van een negentiende-eeuwse trend. Ook het Nederlandsch Zedelings Genootschap en de London Missionary Society kwamen met berichten. Deze berichten werden waarschijnlijk onderling uitgewisseld en kwamen via contactpersonen bij de redactie terecht. In de moderne tijd was zending een wereldwijde onderneming, gesteund door een internationaal netwerk, waarbij Amerika en Nederland zichzelf een gidsrol oplegden.¹⁵⁸

Emigratie

Amerika kwam voor het eerst dichtbij toen de Christelijke Vrienden uit hun kring verschillende nieuwe dissenters of afgescheidenen zagen emigreren.¹⁵⁹ Het waren vooral mensen uit de boeren- en middenstand die voor de ervaren religieuze onvrijheid in het stichtten van lokaal zelfstandige gemeenten, economische zorgen en sociale problemen een uitweg zochten. De boeren moesten hun paternalistische houding tegenover hun arbeiders inruilen voor een contractuele verhouding, daar arbeiders verloren hun economische zekerheid en het platteland werd onveilig gemaakt door toenemende dronkenschap en bedelarij.¹⁶⁰ In Amerika was vrijheid van onderwijs, werk in overvloed en scheiding van kerk en staat. Voor de emigranten leek Amerika zowel hun religieuze als materiële problemen op te lossen. Daarom voelde de Zeeuwse afgescheiden predikant Cornelis van der Meulen zich losgemaakt van Nederland toen hij inzag dat het christendom universeel was.¹⁶¹ Een reactie van de Christelijke Vrienden op deze emigratieplannen kon niet uitblijven en het probleem hield hen nog jarenlang bezig.

Reeds in de eerste jaargang van *De Vereeniging* schreef Heldring een afwijzend opstel, waarin hij het weglopen voor de 'vervolging' bekritiseerde. Wie geen kerkelijke status wilde aanvragen bij de koning, moest ook niet tegen de wet in bijeenkomen met meer dan twintig personen. Heldring vond dat 'het wijze cijfer' en leek daarmee zijn voorkeur uit te spreken voor de in het eerste hoofdstuk reeds genoemde nationale eenheid ten koste van de vrijheid om religieuze

---

¹⁵⁷ Houkes, *Vaderlanders*, 58.

¹⁵⁸ Van Rooden, *Regimes*, 123-124; Houkes, *Vaderlanders*, 59; B. Stanley, 'Christian Missions, antislavery and the claims of humanity, c. 1813-1873', in: *The Cambridge History of Christianity Vol. 8 World Christianities c. 1815- c. 1914*, Cambridge: University Press, 2006, 443-444.

¹⁵⁹ Zie bijvoorbeeld de opmerking over het afscheid nemen van Bousquet in: 'Negende bijeenkomst van Christelijke Vrienden', in: *VCS* 3, 1849, 720.

¹⁶⁰ J.D. Bratt, *Dutch Calvinism in Modern America, a History of a Conservative Subculture*, Grand Rapids: Eerdmans, 1984, 5, 10.

¹⁶¹ J.L. Krabbendam, *Vrijheid in het verschiep: Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940*, Hilversum: Verloren, 2006, 30, 34, 36.

bijeenkomsten te organiseren.¹⁶² De Nederlandse elite zag emigratie als kritiek op de maatschappij en daarmee als breuk met de nationale eenheid.¹⁶³ Ook Heldring maakte als predikant deel uit van deze elite. Heldring wees de zoektocht van de emigranten naar rust af, want:

‘... uw God u zal bewaren op de plaats waar gij zijt, en u zal behoeden op het plekje waar gij staat, want dáár heeft Hij u gesteld. Koning Jezus zet zijne schildwachten uit dáár waar de vijand is, en verwacht dat zijne knechten niet zullen wegllopen, uit vrees voor den vijand, maar staan blijven. Waar gij zijt, heeft Hij u nodig, niet waar gij meent nodig te zijn.’¹⁶⁴

Het zat Heldring vooral dwars dat de emigranten geen land zochten ‘waar zijn naam en zijn Evangelie nog geheel onbekend zijn’. Beter was het volgens hem om te emigreren naar Nederlands-Indië.¹⁶⁵ Heldring had namelijk het plan opgevat om, net als de Hernhutters die hier al ervaring mee hadden en van wie Heldring veel had geleerd, zendelingen naar de Nederlandse kolonie te zenden die daar hun gewone beroep zouden uitoefenen. Daarvoor hadden de Christelijke Vrienden juist in 1847 een commissie ingesteld om in samenwerking met Wichern christenwerklieden voor te bereiden op uitzending.¹⁶⁶ In nota bene de liberale *Goessche Courant* van 25 februari 1847 klonk dezelfde verwijzing naar Nederlands-Indië, vergezeld van de opmerking dat emigratie naar Amerika, een gebied met slavernij, toch echt niet kon. Het eerste artikel van Heldring over de emigratie naar Amerika waardeerde dit land niet positief. Toch was het doel van het opstel een ander: promotie van de nieuwe zendingsplannen. Op de achtergrond speelde het elitaire motief van de nationale eenheid mee. Toch ontbrak bij Heldring de nuance niet. Toen een boer van mening was dat ‘buigen onder het oordeel’ beter was dan emigreren, gaf hij aan dat Amerika toch dunbevolkt was en vroeg hij zich af waarom men zich dan in Nederland zou moeten ophokken.¹⁶⁷ Als mensen in geloof vertrokken, had hij er niets op tegen, hoewel hij liever bekwame mensen vond voor het bewerken van de nieuwe Anna Paulowna-polder.¹⁶⁸ Iemand die in Nederland geen werk meer kreeg, kon beter met een door de diaconie betaalde overtocht emigreren dan zijn leven lang hier van diaconaal geld leven.¹⁶⁹

Zeven jaar later nam Heldring een brief op van de Afgescheiden predikant Albertus Christiaan van Raalte (1811-1876), waaraan hij de volgende woorden vooraf liet gaan:

---

¹⁶² O.G. Heldring, ‘Een enkel woord aan diegenen die naar Noord-Amerika wenschen te verhuizen’, in: *VCS 1*, 1847, 357.

¹⁶³ Krabbendam, *Vrijheid*, 42, 44.

¹⁶⁴ Heldring, ‘Woord’, in: *VCS 1*, 1847, 357.

¹⁶⁵ Heldring, ‘Woord’, in: *VCS 1*, 1847, 359-360; zie ook: Heldring, ‘Celebes’, in: *VCS 3*, 1849, 379-380.

¹⁶⁶ Heldring, *Leven*, 215, 219; Kluit, *Réveil*, 466-467.

¹⁶⁷ O.G. Heldring, ‘Berigten’, in: *VCS 1*, 1847, 252-253.

¹⁶⁸ O.G. Heldring, ‘Correspondentie’, in: *VCS 1*, 1847, 670-671.

¹⁶⁹ O.G. Heldring, ‘Alleenlijk dat er geen bedelaar onder u zij’, in: *VCS 11*, 1857, 617-618, 625.

‘Het woord van Ds. Van Raalte over Noord-Amerika. Ik plaats het, ofschoon schijnbaar tegen mij, gaarne. Voortaan zal ik de kolonisatie naar Noord-Amerika even warm voorstaan als die naar andere oorden der wereld, en heb daarom gaarne aangenomen het mondeling verzoek tot mij gekomen, om medelid van het Bestuur te worden, dat beide in Nederland en Noord-Amerika zich vestigt, om arme Nederlanders naar Noord-Amerika over te voeren.’¹⁷⁰

Deze woorden lieten zien hoe Heldring anders was gaan denken over emigratie naar Amerika. Hiervoor waren twee aanwijsbare oorzaken. Allereerst bracht het werk in Nederlands-Indië niet wat er van verwacht werd omdat het zendingswerk niet vlotte en de vrucht uitbleef.¹⁷¹ In de tweede plaats bood Amerika volgens de berichten van landverhuizers veel goeds. Van Raalte riep in de brief op om geen aandacht te besteden aan kolonisatie in Zuid-Afrika, omdat Amerika meer inkomsten, meer werk en betere ontwikkelingsmogelijkheden gaf.¹⁷² Al voor zijn emigratie had Van Raalte de verschillende mogelijkheden overwogen en had hij Amerika als beste bestemming gekozen.¹⁷³ Van Raalte waardeerde Amerika dus positief. Voor Heldring waren deze twee ontwikkelingen reden om zich in te zetten voor een veilige emigratiemogelijkheid. De *Vereeniging* wees op betrouwbare handelshuizen die de overtocht konden regelen, zodat de emigrant zich daar verder geen zorgen over hoefde te maken.¹⁷⁴ Zijn solidariteit met de Afgescheidenen bleek uiteindelijk groter als zijn maatschappelijke positie.

Via de twee enige in het tijdschrift opgenomen brieven van een landverhuizer werd deze positieve waardering voor het Amerikaanse protestantisme nog duidelijker. New York maakte bij aankomst een verpletterende indruk. De briefschrijver trok zo’n 250 kilometer naar boven, naar Albany, een stad aan de Hudson-rivier. Dit deden veel emigranten uit Nederland.¹⁷⁵ Goed betaald werk had hij daar snel gevonden. De briefschrijver verbaasde zich blij over het ontbreken van afstand tussen werkgever en werknemer.¹⁷⁶ De schrijver was vooral positief over de godsdienstige situatie:

‘Ik heb hier al 3 malen hooren preeken door een Engelschman over de woorden ‘Henoeh wandelde met God’ allerdierbaarst; en dezen dag sprak 2 maal Ds. Vermeulen over de

---

¹⁷⁰ O.G. Heldring, *VCS* 9, 1854, 200-201.

¹⁷¹ Heldring, *Leven*, 219; A. van der Hoeven, *Otto Gerard Heldring*, Amsterdam: Paris, 1942, 141-144.

¹⁷² Heldring, *VCS* 9, 1854, 201-202; voor de andere kant van het verhaal een brief uit Afrika om zich vooral daar te vestigen, zie: ‘Correspondentie’, in: *VCS* 7, 1852, 512.

¹⁷³ Krabbendam, *Vrijheid*, 50.

¹⁷⁴ ‘Correspondentie en berigten’, in: *VCS* 9, 1854, 52.

¹⁷⁵ Krabbendam, *Vrijheid*, 49.

¹⁷⁶ *VCS* 9, 1854, 713-717.

woorden 'ik ben de deur'. Van steek en bef en korte broek weten ze hier niet; maar ze verkondigen het Evangelie.¹⁷⁷

'Gij vraagt naar de godsdienst; als wij Engelsch verstonden zijn er regtzinnige predikanten genoeg, maar daarvan zijn wij tot nog toe verstoken. Wij lezen alzoo te zamen te huis, of gaan bij dezen of genen vriend. De Zondag wordt nog al stipt gevierd, dan is bijna alles gesloten, vele gevoelens zijn hier even als in Holland. De Remonstrantsche (dat is: het geloof meer een keuze en verantwoordelijkheid van de mens als een gave van God, HJW¹⁷⁸) geest is ook hier doorgedrongen, doch meer stipt in goede werken en in het heiligen van den Zondag.¹⁷⁹

Het was opvallend in dit citaat dat een negatieve opmerking over de 'Remonstrantsche geest' stond tussen twee positieve zinnen over de zondagsviering. Deze emigrant wees het methodisme af, maar voelde zich door de overeenkomst in zondagsheiliging toch verbonden met de Amerikaanse kerken.¹⁸⁰ Dit bevestigde het in de inleiding geschetste beeld van de relatieve openheid voor het methodisme. Tegelijk speelde waarschijnlijk mee dat de auteur van deze brieven nog maar enkele maanden in Amerika was. Hij had nog geen cultuurschok ervaren. Door de positieve toon van deze brieven werden lezers in het vaderland aangespoord ook over emigratie na te denken. Tussen 1846 en 1850 staken 12.000 mensen de oceaan over.¹⁸¹ De waardering voor de voordelen van de Amerikaanse economie en maatschappij en de Amerikaanse zondagsviering nam toe naarmate de Christelijke Vrienden via de emigranten er meer kennis mee maakten. Vanaf 1854 ondersteunden zij deze emigratie praktisch.

Vrijheid in republiek en onderwijs

De Christelijke Vrienden verlangden naar een echt christelijke natie, maar wezen revolutionaire verbeterpogingen af. Zij namen daarom kritisch kennis van de Amerikaanse politieke ontwikkelingen. Zo schreef Singendonck dat niet alle inwoners van Amerika deelden in de vrijheid, omdat slaven geen burgerlijke rechten hadden. Daarmee liep Amerika achter op Europa waar iedere burger rechten had die met zijn stand overeenkwamen.¹⁸² Amerika baseerde haar staatsrecht op de door de Revolutie

---

¹⁷⁷ VCS 9, 1854, 714.

¹⁷⁸ O.J. de Jong, *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk: Callenbach, 1992, 261.

¹⁷⁹ VCS 9, 1854, 716.

¹⁸⁰ De zondagsviering in Amerika werd ook als positief punt genoemd door J.A. Wormser, 'De Christelijke Rustdag', in: VCS 1, 1847, 74-75.

¹⁸¹ Krabbendam, *Vrijheid*, 23, 41, 234.

¹⁸² J.A. Singendonck, 'Eene kritiek uit Pruissen van Guizot's geschrift over de volksregering in Frankrijk', in: VCS 3, 673, 675.

beloofde vrijheid, maar die verhoogde de zedelijkheid van de mensheid niet.¹⁸³ Daarom was de kritiek van de Duitse hoogleraar Oude Testament Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802-1869) op Amerika voor de Christelijke Vrienden herkenbaar. In de *Kreus-zeitung*, bedoeld werd waarschijnlijk de *Evangelische Kirchenzeitung*, schreef Hengstenberg dat Amerika het koningschap verwierp en daardoor alle ruimte gaf aan de revolutie, de kerk scheidde van de staat, de standen gelijk maakte en door de geldgod beheerst werd.¹⁸⁴ Hoedemaker poogde in een serie van drie opstellen deze kritiek te weerleggen. Hij was daarvoor de aangewezen man omdat hijzelf een deel van zijn jeugd in Amerika had doorgebracht en daar ook gestudeerd had.¹⁸⁵ Fijntjes wees hij erop dat het vooral voormalige Europeanen waren die slaven hielden: 'Maar tot op den laatsten burgeroorlog vond men in de slavenhoudende steden slechts de Europeesche toestanden – de standen, de geldaristocratie'. Amerika zou zich langzaam transformeren naar de nieuwe mens van het westen, de slavernij zou vanzelf uitsterven.¹⁸⁶ En de Amerikaanse republiek werd niet zoals in Europa gedragen door de revolutie, maar door een christelijke volksgeest.¹⁸⁷

Deze volksgeest erkende dat elk gezag van God kwam, en niet van het volk.¹⁸⁸ De geschapen mens was vrij was zolang hij boog voor de hogere wet. Dat zorgde ervoor dat het volk ieder gezag kon aanvaarden dat rekening hield met God.¹⁸⁹ De betrekkelijke neutraliteit van de staat rustte op positief christelijke grondslag.¹⁹⁰ De republiek was niet meer dan een regeringsvorm vergeleken kon worden met het bekende algemeen priesterschap van alle gelovigen.¹⁹¹ De godsdienst was het 'bezielend, opvoedend en heerschend element in het Amerikaansche volksleven' en er was veel achting voor predikanten. Het ook aanwezige ongeloof had meer te maken met 'goddeloosheid dan godsdienstloosheid' en kon zomaar omslaan naar geloof tijdens een opwekking. Er was in Amerika geen kloof tussen het christendom en de moderne maatschappij.¹⁹² Het was echter de vraag of Hoedemaker er mee bekend was dat de revolutie wel meer democratie in het Amerikaanse protestantisme gebracht had en de religie daardoor een andere kleur gekregen had, zoals we in het tweede hoofdstuk zagen. Zelf studeerde hij namelijk aan een congregationalistisch seminarie,

---

¹⁸³ L.R. Beijnen, 'De vervolgingen van de gemeente', in: *VCS* 22, 1868, 434, 436; zie ook de soortgelijke kritiek in het opstel van O.G. Heldring, 'De opwekking in Noord-Amerika', in: *VCS* 12, 1858, 827-828.

¹⁸⁴ Ph.J. Hoedemaker, 'De Vereenigde Staten van Noord-Amerika uit een godsdienstig oogpunt beschouwd. Eene voorlezing', in: *VCS* 26, 1872, 769. Zie over Hengstenberg: F.W. Bautz, 'Hengstenberg, Ernst Wilhelm', in: *Biographisch Bibliographisches Kirchenlexicon*, Verlag Traugott Bautz, 1990, band II 1990, 713-714.

¹⁸⁵ G. Abma, 'Hoedemaker', in: *BLNP*, deel 4, Kampen: Kok, 1998, 198-199; G.P.H. Scheers, *Philippus Jacobus Hoedemaker*, Leiden: Groen, 1989, 6-8, 12, 26-27, 31.

¹⁸⁶ Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 26, 1872, 776-777.

¹⁸⁷ Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 26, 1872, 770.

¹⁸⁸ Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 26, 1872, 771.

¹⁸⁹ Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 26, 1872, 772.

¹⁹⁰ Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 26, 1872, 773.

¹⁹¹ Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 26, 1872, 775.

¹⁹² Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 26, 1872, 780, 784-785.

daarmee groeide hij op binnen een formalistisch milieu. De noties van Hoedemaker waren al eerder ook bij andere Christelijke Vrienden bekend. Er was niet alleen maar kritiek op de Amerikaanse vrijheid. Singendonck wist van de christelijke volksgeest en de neutrale overheid. Amerika kende geen staatskerk en kon daarom niet als bewijs aangevoerd worden voor een in Nederland in te stellen neutrale staat. Deze zou in Nederland het christendom schaden.¹⁹³ En de predikant Leonard Johannes van Rhijn (1812-1887) wilde in Nederland geen scheiding van kerk en staat, omdat Nederland niet zo'n jonge staat was als Amerika en het historisch gegeven niet vernietigd mocht worden.¹⁹⁴

De Amerikaanse vrijheid van onderwijs werd in Nederland heel positief gewaardeerd.¹⁹⁵ Het gratis medisch onderwijs voor aanstaande zendelingen was reden voor een bericht.¹⁹⁶ Hoedemaker legde uit dat voor de opbouw van de Amerikaanse samenleving onderwijs van groot belang was.¹⁹⁷ Daarom zag de Amerikaanse overheid toe op de kwaliteit ervan en gaf ze er veel geld aan uit, terwijl toch iedereen scholen mocht oprichten. Het onderwijs had in Amerika een protestants karakter, zelfs als het ging om de natuurwetenschap.¹⁹⁸ Dit was onmogelijk te vergelijken met de onderwijssituatie in Nederland. Woorden als 'staatschool' en 'neutraal onderwijs' betekenden in de Amerikaanse situatie zo iets heel anders als wat de hoofdredacteur van de *Nieuwe Rotterdammer* Isaac Arnold Lamping (1831-1905) ten aanzien van de openbare school en afname van de kerkelijke invloed op het onderwijs met een beroep op de die situatie wilde.¹⁹⁹ Hoedemaker pleitte in het kader van de Nederlandse schoolstrijd voor een volksschool met een echt christelijk element en toezicht vanuit de kerk.²⁰⁰ Nooit mocht evangelisatie door middel van een zondagschool het ideaal van de christelijke volksschool vervangen.²⁰¹

De waardering voor de Amerikaanse vrijheid van de republiek werd dus door de Christelijke Vrienden met argusogen bekeken, wat vanwege de eigen opvattingen over revolutie en staat niet verwonderlijk was. Toch was er ook begrip voor de andersoortige situatie waarin Amerika verkeerde. De vrijheid van onderwijs waardeerden de Christelijke Vrienden zeer positief, vooral omdat deze op protestantse grondslag vorm kreeg. Dat laatste wilden zij ook graag in Nederland.

---

¹⁹³ J.A. Singendonck, "Gedachten", in: *VCS* 3, 1849, 14-15.

¹⁹⁴ L.J. van Rhijn, 'Is het waar, dat wij, Nederlanders, uit godsdienstig oogpunt, ja eene christelijke, maar uit staatsrechtelijk oogpunt, eene niet christelijke natie zijn?', in: *VCS* 10, 1856, 498-499 en L.J. van Rhijn, 'Eenige opmerkingen tot handhaving van ons adres tegen de conceptwet op het lager onderwijs', in: *VCS* 10, 1856, 697.

¹⁹⁵ Zie bijvoorbeeld L.J. van Rhijn, 'Staatkundige beschouwingen van een christenleraar', in: *VCS* 22, 1868, 549.

¹⁹⁶ T.M. Looman, 'Gratis geneeskunde onderwijs', in: *VCS* 7, 1853, 652.

¹⁹⁷ Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 27, 1873, 22, 24.

¹⁹⁸ Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 27, 1873, 184-185, 191.

¹⁹⁹ A.J. Lamping, 'Lamping, Isaac Arnold', in: *BLNP* 5, 2001, 327; Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 27, 1873, 186-187; Met Hoedemaker eens was: J.H. Gunning Jr., 'Schoolwetsherziening. Het goed recht van hen die haar verlangen, tegen dr. J.A. Lamping bepleit', in: *VCS* 23, 1869, 158.

²⁰⁰ Scheers, *Hoedemaker*, 31-32, 155-156.

²⁰¹ Hoedemaker, 'Staten', in: *VCS* 27, 1873, 190.

Georganiseerd christendom

Het grote aantal buitenlandse berichten dat de jaarcijfers en de voortgang van het werk van de christelijke organisaties in Amerika behandelde gaf aan hoe bekend de Christelijke Vrienden waren met vooral de formalistische stroming binnen het Amerikaanse protestantisme. De namen van deze organisaties werden stevast in het Nederlands vertaald, voortdurend bovendien met het woord 'genootschap'. Dit was opvallend omdat de Christelijke Vrienden in Nederland niets van de genootschappen moesten hebben. De bekendheid via de jaarverslagen werd nog versterkt door ontmoetingen binnen het kader van internationale bijeenkomsten van de Evangelische Alliantie, de Evangelische Maatschappij en zendingsfeesten in Duitsland, waarvan in de *Vereeniging, Christelijke Stemmen* verslag werd gedaan.²⁰² Ook gebruikte Heldring Amerikaanse kranten bij het samenstellen van een verslag van de opwekking.²⁰³ Ten slotte waren er de contactpersonen die na een reis naar Amerika inlichtingen konden verstrekken. Zo deed de Franse predikant Jean Henri Grandpierre, directeur van het zendingshuis van de Société des Missions Evangéliques in Parijs en oprichter van de Société Centrale d'Evangelisation, verslag in een opstel.²⁰⁴ Van zijn hand was al eerder in 1854 het door H.W. Zwaneveld vertaalde en door Höveker gedrukte 'Eenige maanden in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika' verschenen, waarin de lezer een beeld kreeg van de cultuur van Amerika. En Heldring schreef over de opwekking op basis van de inlichtingen van de uit Constantinopel afkomstige zendeling Wilhelm Gottlieb Schauffler (1798-1883).²⁰⁵

In de opwekkingsverslagen over de gebedsbijeenkomsten in New York waardeerden de Christelijke Vrienden de orde en de rust waarin deze plaatsvonden zeer positief. Grandpierre verzekerde zijn lezers dat er bij deze opwekking geen sprake was 'hartstogtelijke predikingen, gewezen, geschreeuw'.²⁰⁶ In tegendeel: 'Alles toont in dit werk eenen vurigen ijver, maar echter getrouw aan de ingeving van het gezond verstand en bevrijd van elke buitensporigheid.'²⁰⁷ En Schauffler liet weten:

---

²⁰² Zie: T.M. Looman, 'Zwitserland – Algemene vergadering van de Evangelische Maatschappij te Genève', in: *VCS* 3, 1849, 199; A. Capadose, 'Uitstapje naar Londen in 1851', in: *VCS* 8, 1854, 31-32, 38, 402; E. Dhombres, 'Vergaderingen van evangelische christenen uit de geheele wereld te Parijs', in: *VCS* 10, 1856, 319; T.M. Looman, 'Jaarlijkse vergadering van de Evangelische Maatschappij te Genève', in: *VCS* 13, 1859, 126; O.G. Heldring, 'Een week in het Wuppertal', in: *VCS* 17, 1863, 157.

²⁰³ O.G. Heldring, 'Berigten omtrent de opwekking in de Vereenigde Staten van Amerika', in: *VCS* 13, 1859, 371.

²⁰⁴ Kluit, *Réveil*, 109, 331; J.H. Grandpierre, 'Groote godsdienstige opwekking in de Vereenigde Staten van Amerika', in: *VCS* 12, 1858, 738-739.

²⁰⁵ M. Francke, *Koexistenz und Konfrontation: Beiträge zur jüngeren Geschichte und Gegenwartslage der orientalischen Christen*, Münster: LIT Verlag, 2003, 28; O.G. Heldring, 'Enige nieuwe bijzonderheden omtrent de opwekking in de Vereenigde Staten', in: *VCS* 13, 1859, 102-103.

²⁰⁶ Grandpierre, 'Opwekking', in: *VCS* 12, 1858, 738.

²⁰⁷ Grandpierre, 'Opwekking', in: *VCS* 12, 1858, 740.

'... geen koortsachtige opgewondenheid heerscht daar. Er is eene volmaakte orde. De vijf of zes minuten, die men degenen toestaat, die het woord nemen, worden zelden overschreden, en de diensten beginnen en eindigen met eene waarlijk verwonderlijke orde, wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat er dikwijls 2 à 3000 toehoorders te zamen komen.'²⁰⁸

Het formalisme van de oude Amerikaanse kerken, de presbyterianen en de congregationalisten, sprak de Christelijke Vrienden aan. Het kwam voor hun gevoel overeen met hun eigen standpunten en visie. Juist de strak georganiseerde orde was voor hen het kenmerk van een zuivere opwekking.²⁰⁹ Daarmee kozen zij ook voor het mannelijke, bezadigde en indruk makende christendom dat in Amerika een tegenhanger was van de vrouwelijke emotionaliteit van het methodisme. Het Nederlandse christendom was huiverig voor emotionele uitbarstingen, een nieuwe Nijkerkse beroering moest voorkomen worden.²¹⁰ Bovendien, bekering was nog iets anders als zenuwachtigheid. Dat was tenminste de visie van de Hervormde predikant Andries Willem Bronsveld (1839-1924). Hij publiceerde in 1867 een opstel over het ontstaan van het methodisme en wees daarin de te vele aandacht voor emoties als negatief kenmerk van het methodisme af. Over de opwekkingsprediker George Whitefield (1714-1770) schreef hij in dit kader het volgende:

'Zijne voordracht had nu en dan iets heftigs, was niet altijd beschaafd, zijne verbeelding voerde hem soms tot schilderingen, die noch met den goeden smaak strookten, noch behoorden op den kansel. Vuur, bezieling, wilt gij opgewondenheid in een spreker is wenschelijk; maar hij moet zich zelf beheerschen.'²¹¹ (...)

Al wat in die vergaderingen voorviel, kunnen wij niet goedkeuren. Er werd te veel gewerkt op het gevoel, of laten wij liever zeggen op de zenuwen der hoorders. En zenuwachtigheid is aanstekelijk. Toevallen, luide wilde kreten braken vaak de stilte af. (...) dit alles geen bewijs is van bekeering. De bekeering omvat den geheelen mensch, niet enkel zijne zenuwen. Deze herstellen zich.'²¹²

Ondanks deze formalistische kritiek spraken de Christelijke Vrienden toch ook positieve waardering uit voor het methodisme, vooral hun zendingswerk had de volle instemming. Het Engelse

---

²⁰⁸ O.G. Heldring, 'Enige nieuwe bijzonderheden omtrent de opwekking in de Vereenigde Staten', in: *VCS* 13, 1859, 103.

²⁰⁹ Zo bijvoorbeeld ook de opmerking 'zonder de minste opgewondenheid' in een bericht: T.M. Looman, 'Opwekking onder indianen', in: *VCS* 7, 1853, 48.

²¹⁰ C. Huisman, *Geloof in beweging, Gerardus Kuypers pastor en patriot tussen vroomheid en verlichting*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1996, 38, 52.

²¹¹ A.W. Bronsveld, 'Het ontstaan van het Methodisme', in: *VCS* 21, 1867, 563.

²¹² Bronsveld, 'Ontstaan', in: *VCS* 21, 1867, 565.

methodisme had immers het 'doodenveld' van de anglicaanse kerk weer tot leven gebracht.²¹³ En in Amerika hadden de methodisten veel werk verricht onder de slaven, hen godsdienstig onderwijs geboden en zelfs slavenhouders gedwongen of hun slaven vrij te laten of uit hun midden verbannen te worden.²¹⁴ Daarom spoorde de methodistische zending de Christelijke Vrienden volgens Bronsveld aan om ook zelf door te gaan met hun inwendige zending.²¹⁵

De Christelijke Vrienden waardeerden de opwekking als spiegel voor de eigen situatie. Zo vroeg Heldring zich af wat er nodig zou zijn voor een opwekking in Nederland. Hij kwam uit op een viertal punten: allereerst het herwaarderen van de belijdenisgeschriften en predikanten die naar opwekking verlangden, met gebed zich hierop voorbereiden en klaar stonden om leiding te geven. Vervolgens verdraagzaamheid binnen het christendom met eenheid in de hoofdzaken, want de opwekking in Amerika oversteeg de denominaties en het liberalisme zou nooit zo'n opwekking meemaken. Daarna 'nog meer noodig, is het diepste besef onzer aller schuld en zonde', want in Amerika was de crisis aanleiding tot dit besef. Ten slotte was bekering nodig, want die ging gepaard met vergeving en vergeving ging gepaard met de belofte van de komende Geest.²¹⁶ Deze punten lieten duidelijk het Réveilstandpunt zien, hun karakter was in ieder geval niet Amerikaans. Belijdenisgeschriften waren in het democratische protestantisme nauwelijks in tel. Er was nog het meeste overeenkomst met de formalistische stroming, maar die beperkte zich tot een aantal standpunten en werkte weinig met de gereformeerde confessie. Ook de methodisten hechtten grote waarde aan de oproep tot bekering, maar zij plaatsten die bovenaan in het lijstje en werkten die sterk gericht op het ervaringsmoment uit.

Voorzichtig positief waardeerden de Christelijke Vrienden de vrucht van de opwekking en het godsdienstig onderwijs onder slaven en indianen. Grandpierre waarschuwde voor mogelijk afval na enige tijd.²¹⁷ Schauffler wees op de enorme ledengroei en de eensgezindheid van de kerken, het vrijwillig sluiten van danszalen, 'tapperijen' en 'huizen waarin de zedelijkheid verloren gaat', de betrokkenheid op zendingswerk en de 'mildere wijze' waarop 'liefdadigheid' beoefend werd.²¹⁸ Heldring vroeg zich af:

'Welke zullen daarna hare daadwerkelijke gevolgen zijn? Zal het Amerikaansche volk er zedelijker, vromer, naauwgezetter in het vervullen van de pligten eens Christens door worden? Voor het oogenblik ten minste zijn die resultaten even moeilijk te staven, als men

---

²¹³ Bronsveld, 'Ontstaan', in: *VCS 21*, 1867, 554.

²¹⁴ Zie bijvoorbeeld de berichten van Looman in: *VCS 8*, 258; *9*, 38, 121; *10*, 127; *22*, 129.

²¹⁵ Bronsveld, 'Ontstaan', in: *VCS 21*, 1867, 569-570.

²¹⁶ Heldring, 'De opwekking in Noord-Amerika', in: *VCS 12*, 1858, 829-831.

²¹⁷ Grandpierre, 'Opwekking', in: *VCS 12*, 1858, 740-741.

²¹⁸ O.G. Heldring, 'Enige nieuwe bijzonderheden omtrent de opwekking in de Vereenigde Staten', in: *VCS 13*, 1859, 108.

dit van de vereenigingen en de gebeden kan doen; maar indien men twijfelde aan hunne werkelijkheid, zou men twijfelen aan het vermogen der godsdienstige denkbeelden om het zedelijke standpunt der volkeren te verhoogen, en de reeds verkregene gevolgen zijn reeds een onderpand van die, welke men mag verwachten.²¹⁹

De maatschappelijke gevolgen leken positief. Bewijs hiervoor was het herstel van eenheid in gezinnen, 'dronkaards of spelers, die van hunne verderfelijke gewoonten hebben afgezien', en vooral de groeiende belangstelling voor het zendingswerk dat in China en Japan open deuren kreeg.²²⁰ Opvallend was de aandacht van de Christelijke Vrienden voor de zedelijke invloed van de opwekking en het zendingswerk. De christelijke boodschap had een verheffende vrucht, indianen leefden na bekering tot het christendom gezonder en beschaafder, bekeerde negers evenzeer.²²¹ Hierin dachten de Christelijke Vrienden niet anders dan hun tijdgenoten, de Groninger Godgeleerden, de Maatschappij tot Nut voor het Algemeen en het Nederlandsch Zending Genootschap, ondanks dat zij verder gingen dan hen en zich vooral richtten op het hart van de mens. Ook de zending van de Christelijke Vrienden paste in dit opzicht binnen het kader van de moderne zending waarin onderwijs en beschaving onder invloed van de Verlichting een belangrijker plaats kregen.²²²

De Christelijke Vrienden kozen in hun waardering voor de formalistische stroming binnen het Amerikaanse protestantisme. Hun organisaties volgden zij op de voet, hun geordende stadsopwekkingen prezen zij en gebruikten zij als spiegel voor de eigen situatie. Kritischer waren de Christelijke Vrienden over de te emotionele methodistische opwekkingsstijl, hoewel zij het methodistische zendingswerk wel positief waardeerden en zich erdoor lieten aansporen.

Slavernij

De Christelijke Vrienden zagen slavernij als het afnemen van de persoonlijkheid die 'haren grond een oorsprong heeft in het Beeld van God waarnaar de mensch geschapen is'.²²³ Iedere stap op weg naar het einde van de slavernij werd in *De Vereeniging* als winstpunt publiek gemaakt. Iedere stap terug werd hartgrondig afgekeurd. De aankondiging van het boek *De Neger-Vrijstaat Liberia* ging gepaard met de wens dat de koning het kloeke besluit zou nemen om in de eigen kolonie de slavernij af te

---

²¹⁹ Heldring, 'Berigten omtrent de opwekking in de Vereenigde Staten van Amerika', *VCS 13*, 1859, 379.

²²⁰ Heldring, 'Berigten', *VCS 13*, 1859, 380.

²²¹ Zie de berichten van Looman in: *VCS 10*, 655-656; *17*, 395-396; *18*, 308-309, 720; *20*, 396; *22*, 674; zie ook de opmerking in een verslag van Heldring, 'Zendingsvereeniging te Bremen', in: *VCS 20*, 1866, 789 en het voorbeeld van een meisje in Amerika dat door haar predikant bevrijd werd uit de ban van romans die altijd een verkeerde invloed hadden. Deze predikant had daarna aan onthoudingsmaatschappij opgericht. De auteur wilde dat ook in Nederland wel: P.H, 'Roman-lectuur', in: *VCS 22*, 1868, 643.

²²² B. Stanley, 'Missions', in: *The Cambridge History of Christianity Vol. 8 World Christianities c. 1815- c. 1914*, Cambridge: University Press, 2006, 444, 449.

²²³ Kluit, *Réveil*, 433.

schaffen.²²⁴ En een buitenlands bericht meldde dat de deelnemers aan een antislavernijmanifestatie in Engeland stuurden alle Amerikaanse predikanten een brief met het verzoek om niet stil te zitten in de strijd tegen slavernij.²²⁵ De Christelijke Vrienden stonden in contact met de schrijfster van *De Hut van Oom Tom*, mevrouw Beecher Stowe. Zij waren blij met de hoge verkoopcijfers van het boek en verontwaardigd over de onmogelijkheid van het lezen ervan in de zuidelijke staten van Amerika.²²⁶ Instemmend berichtte Looman over vrijgelaten slaven.²²⁷ Hieronder een sprekend voorbeeld van deze instemmende reactie:

‘Vrijkoop van eene slavin. – In de kerk van Dr. H. Ward Beecher in New York heeft onlangs eene merkwaardige gebeurtenis plaats gehad. Op het einde der dienst stelde hij eene mulattin van omtrent 22 jaren voor, die van Maryland voor 1200 dollars gekocht was. Hij verklaarde dat nog maar maar een derde der som bijeengebragt was, en dat hij nog 800 dollars noodig had. Dadelijk werd er eene kollekte gehouden, die 511 dollars opbragt. Toen stond een lid der gemeente op en verklaarde dat hij het bedrag zou vol maken. Eene dame die geen geld bij zich had, legde een gouden ring op de schaal die rondging. Toen Dr. Beecher de gelukkige uitkomst der kollekte had medegedeeld, nam hij den ring en stak haar aan den vinger der slavin, zeggende dat zij dien bewaren moest als een onderpand van hare bevrijding. Hare ontroering daarover was zoo groot dat zij buiten kennis nederzeeg.’²²⁸

De Christelijke Vrienden waardeerden dus slavernij uiterst negatief, zowel in eigen kolonie als in Amerika. Zij hielden de berichten hierover nauwkeurig bij en verheugden zich dat uiteindelijk de Burgeroorlog vrijheid bracht voor de slaven.

Rooms-katholicisme

Opvallend was het vrij hoge aantal buitenlandse berichten over het rooms-katholicisme in Amerika. Looman maakte weinig opmerkingen in zijn berichten, maar het rooms-katholicisme werd meerdere keren van een kritische noot voorzien. De Christelijke Vrienden waren blij met de achteruitgang van het rooms-katholicisme in Amerika. De berichten spraken duidelijke taal: terugloop in Texas, gebrek aan nieuwe priesters, overgang van een geschorste pater naar het protestantisme en het verlies van weeskinderen die door protestanten werden opgevangen.²²⁹ Ironisch, maar zwak was Loomans

---

²²⁴ ‘Boekaankondiging’, in: *VCS 10*, 1856, 527.

²²⁵ Looman, ‘Eene manifestatie tegen de slavernij’, in: *VCS 18*, 1864, 171.

²²⁶ Zie de buitenlandse berichten in: *VCS 7*, 654; *8*, 125; *10*, 39; *13*, 242.

²²⁷ Zie de buitenlandse berichten in: *VCS 8*, 705; *11*, 708; *13*, 129-130; *20*, 611.

²²⁸ *VCS 15*, 1861, 663.

²²⁹ Zie de buitenlandse berichten in: *VCS 8*, 621; *9*, 347; *10*, 656; *21*, 538; *23*, 833.

opmerking in het bericht van een priester in het hoge noorden waarvan de misbeker voortdurend bevroor, en dus het bloed van Christus ook. Hetzelfde gold voor de opmerking over de onfeilbaarheid van de paus bij het bericht van een Amerikaan die de paus tegensprak toen die het opnam voor de slavernij.²³⁰ Het was de Christelijke Vrienden erom te doen de zwakte van het rooms-katholicisme aan te tonen, ook toen berichten aangaven dat de rooms-katholieke missie de negers in het bijgeloof gevangen hield, terwijl de protestantse zending hen ervan bevrijdde en dat het verbeterhuis in New York wel 38 rooms-katholieke jongens herbergde, terwijl er maar twee protestantse jongens opgesloten zaten.²³¹

In Amerika waren het vooral de voormalige Spaanse kolonies waar het rooms-katholicisme aanwezig was, zoals Texas en Florida. Maar twee miljoen Ierse immigranten gaven het rooms-katholicisme ook in andere staten een impuls. Zij hadden sterk op zichzelf staande gemeenschappen die zich niet bemoeiden met de buitenwereld en al snel de irritatie van de stadbewoners opriepen, vooral toen hun kerkgebouwen groeiden. Zelfs op hen gerichte rellen bleven niet uit.²³² Ook in Nederland hadden de zich reorganiserende rooms-katholieken te maken met verzet, zoals duidelijk werd in de Aprilbeweging van 1853.²³³ En de door Capadose opgerichte Nederlandsche Evangelische Protestantsche Vereeniging richtte zich op het tegengaan van het rooms-katholieke ongeloof, zo zagen we in het eerste hoofdstuk. De negatieve waardering voor het Amerikaanse rooms-katholicisme was zo verklaarbaar. En de Christelijke Vrienden waardeerden de achteruitgang ervan en de kracht van het Amerikaanse protestantisme positief.

Conclusie

Hoe waardeerden de Christelijke Vrienden in hun tijdschrift *De Vereeniging, Christelijke stemmen* het Amerikaanse protestantisme? Deze vraag benaderden we vanuit verschillende invalshoeken. De emigratie maakte duidelijk dat de Christelijke Vrienden toegroeiden naar een positievere waardering van Amerika als land waarin economische kansen en godsdienstige vrijheid een belangrijke rol speelden naarmate het aantal emigranten uit hun midden toenam. De Amerikaanse vrijheid van de republiek werd door de Christelijke Vrienden kritisch bekeken, hoewel ze gaandeweg ook meer begrip kregen voor de eigenheid van de Amerikaanse situatie. De vrijheid van het onderwijs werd echter zeer positief gewaardeerd, vooral omdat deze protestants van karakter was.

Wat de godsdienstige situatie van het Amerikaanse protestantisme betrof, kozen de Christelijke Vrienden duidelijk voor wat we in het tweede hoofdstuk de formalistische stroming

---

²³⁰ Zie de buitenlandse berichten in: VCS 9, 405 en 18, 630.

²³¹ Zie de buitenlandse berichten in: VCS 7, 123; 9, 712.

²³² Vidler, *Church*, 242-244; Kim, *Christianity*, 134-135.

²³³ Wintle, 'Dominance', in: *The Cambridge History of Christianity Vol. 8 World Christianities c. 1815- c. 1914*, Cambridge: University Press, 2006, 338-339.

noemden. Hun ontwikkeling, organisaties en zendingswerk volgden zij op de voet, hun opwekkingen traden zij open tegemoet omdat zij zo geordend waren. De Amerikaanse opwekkingen werden ook als spiegel voor de eigen situatie gebruikt. De emotionele opwekkingsstijl van de methodisten waardeerden de Christelijke Vrienden negatief, die paste niet binnen hun religieuze kaders. De Christelijke Vrienden waardeerden in Amerika de slavernij en het rooms-katholicisme af. De slavernij vanwege de onmenselijkheid die er volgens hen uit sprak, het rooms-katholicisme vanwege haar pogingen om meer invloed te krijgen, tenminste zo zagen de Christelijke Vrienden en het Amerikaanse protestantisme dat. De waardering voor het Amerikaanse protestantisme was dus overwegend positief, Amerika had net als zichzelf een gidsrol in de zending.

Conclusie

Hoe waardeerden de Christelijke Vrienden de opwekking(en) en inwendige zending van het Amerikaanse protestantisme en hoe is deze waardering te verklaren?

Aanvankelijk waardeerden de Christelijke Vrienden Amerika negatief vanwege de republikeinse vrijheid en de slavernij. De in Europa spelende revolutie bedreigde volgens de Christelijke Vrienden de eenheid van de natiestaat en het christelijk gedachtegoed. In het verlengde hiervan kon de republikeinse vrijheid in Amerika niet veel goeds betekenen. Toch nam toenemende migratie en internationaal contact via bijeenkomsten, betrouwbare reizigers en media vanuit hun midden de huiver weg, toen zij inzagen dat de republikeinse vrijheid in Amerika gepaard kon gaan met een protestantse volksgeest. Onder andere hoofdredacteur Hoedemaker liet dit in zijn artikelen zien. Ook werd in de negentiende eeuw de Amerikaanse slavernij in toenemende mate bestreden. De Christelijke Vrienden zagen in dat slavernij zich beperkte tot het zuiden, daar langzaam onder kritiek gesteld werd en dat het zendingswerk onder de slaven vrucht had. En bovendien, ook het eigen Nederlands-Indië was helaas nog niet vrij van slavernij.

Als 'pleitbezorgers van de confessionele orthodoxie' waardeerden de Christelijke Vrienden binnen het Amerikaanse protestantisme met name de formalistische stroming, vooral bestaande uit presbyterianen en congregationalisten, positief vanwege hun ordelijkheid in de door hen opgerichte organisaties, opwekking en zending. De Christelijke Vrienden volgden de Amerikaanse 'genootschappen' op de voet, lazen hun jaarverslagen en hielden de financiële posities bij. De strak georganiseerde gebedsbijeenkomsten in New York trokken de aandacht van de Christelijke Vrienden. Zij waren er vol lof over. Deze positieve waardering hing samen met het Nederlandse confessionalisme van het Réveil en de huiver voor al te emotionele uitbarstingen. Bekering was een zaak van het hart, niet van de zenuwen. In het verlengde hiervan bekritiseerde iemand als Bronsveld het te dramatische, onrustige methodisme. Nergens in *De Vereeniging, Christelijke stemmen* werd kritiek geuit op de nieuwe methoden van Finney of de 'camp meetings'. Dat was opvallend. Toch kon vanuit de kritiek van Bronsveld de lijn doorgetrokken worden: beide bekerings technieken werden waarschijnlijk door de Christelijke Vrienden afgewezen. Ongetwijfeld wisten zij van deze nieuwe ontwikkelingen af, zij waren immers ook op de hoogte van de voortgang van de methodistische zending onder de slaven. Misschien werden de nieuwe technieken stilzwijgend afgewezen.

Voor de zending van het Amerikaanse protestantisme hadden de Christelijke Vrienden grote belangstelling. Zij waardeerden zowel de formalistische als de anti-formalistische zendingspogingen zeer positief. Op dit gebied werd de scheiding tussen beide stromingen blijkbaar niet doorgetrokken. Overigens was deze scheiding in de negentiende eeuw waarschijnlijk nog lang niet zo duidelijk als nu.

Looman hield in zijn rubriek 'buitenlandse berigten' de zendingswerkzaamheden van de organisaties en van de methodisten nauwlettend bij. Hij noteerde successen en tegenslagen, was blij met de achteruitgang van het rooms-katholicisme en met de bekering van indiaanse volksstammen en (gewezen) slaven. Zowel de Amerikaanse zending als de inwendige zending van de Christelijke Vrienden kwam overeen in het doel: het redden en bekeren van individuen. De Christelijke Vrienden bleven dit vorm geven vanuit de gereformeerde confessie. Nieuwe methoden, zoals die van Finney, waren aan hen niet besteed. Wat dat betreft was de situatie in Nederland totaal verschillend met die in Amerika. De openheid van de Christelijke Vrienden voor het methodisme was dus maar ten dele en betrof alleen het feit van de door middel van beide bewegingen voortgaande zending. Deze zending was modern in die zin dat beiden gebruik maakten van de nieuwe mogelijkheden die de media bood, de deels moraliserende benadering en de gerichtheid op het individu. De Amerikaanse formalistische en anti-formalistische zending hadden met de Christelijke Vrienden één slogan gemeen: Red het individu!

Bijlage: Tabel buitenlandse berichten over Amerika

Jrg	Jaar	Pag	onderwerp	lengte	bijzonderheden
1	1847				Nog geen berichten over Amerika, een enkel bericht over België, Frankrijk, Zwitserland, Engeland en Madagascar.
2	1848				Niet op internet.
3	1849	205	Zendelingsmoord	9 regels	Onder indianen sterfte door rode loop, beschuldigden hun zendelingen in Oregon, Walter-Walter van vergiftiging. Elf zendelingen gedood, drie gewond.
		350	Moord op vijftien zendelingen	14 r.	Inboorlingen in staat Columbia doodden hen na niet werkende medicijnen (vergiftiging) bij de rode loop. Betrof team dr. Whiteman, al tien jaar onder de Cayousen werkzaam.
		269	1. Traktaatgenootschap 2. Jezuïeten	Drie kwart pagina	1. 267 colporteurs, 250.000 gezinnen bezocht, cijfers genoemd. 2. Richtten colleges en zendingsposten op in Amerika.
		552	Jezuïeten	10 r	Weer 500 van hen op weg naar Amerika, verdreven uit Europa, hun aantal breidde zich in Amerika uit.
4	1850				Niet op internet.
5	1851				Niet op internet.
6	1852				Niet op internet.
7	1853	48	Opwekking onder indianen	9 r	In de buurt van NY, nieuwe en verlevendigde bekeringen. Zonder de minste opgewondenheid.
		123	1. Verschil invloed protestantse en RK zending 2. Statistiek negers 3. Traktaatgenootschap onder Duitsers	1p	1. Prot. zend. op Bahama door chr. onderwijs negers zonder hun oude bijgelovigheden, terwijl dezelfde negerstam op Haïti onder RK zend. nog helemaal vast zit aan het oude bijgeloof. 2. Bron: Anti-Slaverny Reporter. 3. 50 Theologische boeken vertaald, 166 traktaten en een tijdschrift voor bezoek aan Duitse immigranten.
		200	1. Ierse landverhuizers 2. Prediking onder indianen 3. Jeugdvereniging Boston	16 r	1. Rooms blad wil niet nog meer prot. Ierse immigranten 2. Ten westen Mississipi 100 predikers en 10.000 leden zend.gemeenten 3. Doel chr. gemeenschap vanuit verschillende belijdenissen.

		265 266	Jaarlijkse vergadering godsdienstige genootschappen	1 p	In mei gehouden. Verslag van de Amerikaanse en Buitenlandse Unie, doet zendingswerk in RK gebieden. Ook in Amerika wint Rome veld.
		404 407	1. Zending Bridgeman naar China 2. Zondagsschoolver. 3. Binnenlands zend.gen. 4. Raad voor zendingen 5. Traktaatgenootschap	3p	1. Daarvoor een dienst georganiseerd, toen hij voor het eerst uitging was Bridgeman 1 van de 3, nu 1 van de 73 Prot. zendingen. Sprak Onze Vader in chinees uit. 2-5 korte cijfermatige verslagen van de omvang van hun werkzaamheden.
		652 654	1. Gratis geneeskunde onderwijs 2. Statistiek kerken 3. Slavenhandel	2p	1. Voor toekomstige zendingswerkers 2. 36.011 kerken waarvan de meeste Meth. en de grootste Presb. 3. In zuiden boek van Beecher Stowe slechts in geheim gelezen, in noorden maakte het ijver voor afschaffing levend. Brief van Beecher Stowe voorgelezen in Glasgow en hier vermeld. Volgens p. 802 bleven veel berichten vanwege plaatsgebrek liggen tot de volgende jaargang.
8	1854	123 125	1. Jaarlijkse openb. verg. gen. 2. Zend. gen. 3. Trakt. gen. 4. Jong.ver. 5. Italiaanse kerk 6. Dankoffer 7. Beecher Stowe	1½ p	1. Het zendingswerk in Klein-Azië, Turkije en Armenië gaf het meeste hoop. 2-4. Vooruitgang in cijfers. 5. De eerste in NY. 6. 10.000 dollar van dhr. Douglass nadat zijn kind 'zalig in den Heer was ontslapen'. 7. Boek 'Sleutel voor de Negerhut' in drie dagen 60.000 keer verkocht.
		258	1. Evangelisatie onder slaven 2. Christelijke milddadigheid	½ p	1. ong. 300.000 negers lid van kerken, de helft van Weslyaanse kerken, 102 zendingen bezochten plantages 2. Kapitein bood gratis vervoer aan zendingen op zijn schepen.
		329 331	Amerikaans Traktaatgenootschap	1 p, 9 r	Uitvoerige mededeling over inkomsten, uitgaven, voortgang, tijdschriften en colportage
		486	Statistiek buitenlandse zendingsgenootschappen	½ p	Cijfers over aantal zendingen, posten en inkomsten; overgenomen uit jaarverslag.
		537 538	1. Journalisme 2. Milddadigheid 3. Slavernij	2/3 p	1. Amerika telde 2800 tijdschriften, 422 miljoen ex. Jaarlijks gedrukt. 2. Nieuw kerkgebouw Presb. op kosten van L.A. Ward, ter gedachtenis aan 'zalig afsterven' dochter 3. In de Morning Cronicle stond dat een vrouw veroordeeld was vanwege lesgeven aan slavenkinderen. Commentaar: waar bemoeit ze zich mee? Deze kinderen zijn slechts lastdieren voor blanken.

		620 621	1. Prijsvraag zondagsschool 2. Jongerenvereniging. 3. RK loopt terug in Texas	1 ½ p	1. Prijs op opstel over vraag welke voordelen zondagsschool bood en hoe die te waarderen 2. De 211 Christelijk Jongelings-Vereenigingen in Engeland, Nederland, Duitsland, Zwitserland, Frankrijk, Italië en Afrika. In NY 1500 leden met grote bibliotheek van 12000 boeken. 3. Prot. nu 26000 leden.
		705	Voorbeeld slaveneigenaar	16 r	Liet slavenfamilie van 36 leden vrij en bracht hen op zijn kosten naar Liberia, wil nog 80 slaven vrijlaten en naar huis brengen.
9	1855	38 41	1. Christendom onder slaven 2. Zendings-, Traktaat en Bijbelgenootschap. 3. Pausdom	3 p	1. Helaas nog slavernij, maar wel chr. best gedaan om hen gd. onderwijs te geven. 2. Opnieuw passeren de jaarverslagen van Trakt.gen, inw. Zend. gen., Bijbelgen., Am. en Buitenl. Unie (werk onder RK, ver. van individuele chr.), zend.gen. bapt. 3. RK bevolking VS nu 1/8 vd natie.
		121 123	1. Afschaffing slavernij 2. Terugloop RK in Texas 3. Bijbel en openbare school	3 p	1. Episc. metho. belegden conferentie om slavenhouders te dwingen tot een keuze voor vrijlating slaven of ban uit de kerk. RK verzetten zich tegen deze pogingen. Het laatste was volgens Looman 'niet ondienstig' te melden. 2. In Texas nu slechts 50000 RK, vroeger hoofdreligie. 3. RK mag Bijbellezen door leerlingen niet van school afpakken, ze zijn er later bijgekomen toen dit stelsel er al was.
		190	Zending voor Rome	13 r	Deze zal in Rome verzoeken zijn ambt uit te mogen oefenen, net zoals RK priesters dat in A. mochten.
		266 267	Bijbel overal	2/3 p	Protestantse zendingen uit VS richten zich op Zuid-Amerika, niet in alle landen welkom. Worden door RK in de gaten gehouden.
		347	Bekering in de VS	7 r	De RK M.G.W. Beck ging over naar Prot. met zijn weeshuis in Sommerville.
		405	Transsubstantiatie	11 r	Een pater schreef over de kou in zijn missiegebied in Noord-Amerika. De beker moest wel drie keer tijdens de mis ontdooien. Looman merkte snedig op dat nu het bloed van Christus in de handen van een pater bevroren waren.
		711 712	1. Vergadering Raad voor zendingen. 2. Invloed protestantisme	1 p	1. Opnieuw jaarlijks verslag met vooral cijfers. 2. In het verbeterhuis van Boston zijn 2 Prot. en 38 RK jongens. Dit volgens Looman overal zo, dus had protestantisme meer zedelijke invloed.

		787	Theologische Faculteit Princeton	14 r	120 leerlingen, hielden zich veel met zendingswerk bezig, ook in de zomermaanden.
10	1856	39-40	1. Beecher Stowe afschaffing slavernij 2. Meest gelezen tijdschrift	2/3 p	1. Dankbrief Beecher Stowe na zenden van materiaal uit Europa waarin zij aangaf dat ze probeerde mensen wakker te schudden en hen op te roepen tot onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan God en niet overlaten probleem aan politiek. 2. Het ging om The American Messenger, 125.000 ex.
		127	1. Evangelisatie onder slaven 2. Genootschappen	15 r	1. Episc. meth. kerk heeft groot bedrag opzij gelegd voor ev. onder slaven. 2. In Eng. en Amerika voor 18 ½ miljoen gecollecteerd afgelopen jaar voor zend.
		251	Statistiek Mormonen	2/3 p	Overgenomen uit NY Herald. Een 'goddelooze sekte'. Cijfers t.a.v. rangorde, zendingen, geboorten en uitbanningen. Aantal leden niet genoemd.
		323 324	Verslag Zondagsschool Genootschap	1 p	Cijfers jaarverslag, dit jaar 2440 nieuwe zondagsscholen opgericht. Vooral bezocht door kinderen die vreemd zijn van de chr. boodschap.
		655 656	1. Opwekking onder slaven 2. Zondagsscholen 3. Staat van de indianen 4. Gebrek aan RK priesters	1 p	1. In Louisiana en Mississippi in enkele dagen 500 slaven meth. Adres aan eigenaars om dit te bevorderen. 2. 193 scholen in Philadelphia waarvan 53 Presb, 32 Meth, 33 Episc en 24 Bapt. 3. Nog 13 stammen, 66.000 volw. onder hen ev. Beschaving en geestelijk leven nemen toe. 4. Seminaries stonden half leeg. Geen toelevering meer.
		743 745	1. Voorstel om deputatie te zenden naar Nederland vanwege Herv. Kerk. 2. Berichten	2 p	1. Dutch Reformed Amerika werd voorgesteld om door deze deputatie de Nederlandse kerken op te wekken tot vollediger uiteenzetten geloofsleerstukken zoals in belijdenis verwoord. 2. Looman zag naast het vele goede twee gebreken in Amerika: de godsdienstvrijheid kon zich tegen het chr. dom keren als vrijzinnigheid en lichtzinnigheid de overhand kregen. De slavernij werd in noorden niet geduld, maar wilde wel de republiek behouden. Het zuiden wilde de slaven niet missen.
11	1857	116	Voortgang protestantisme	11 r	Gemiddeld 12 prot. kerken tegen 1 RK
		267	Zondagsschool Genootschap	½ p	Jaarverslag, cijfers. Kinderen bekeren belangrijker dan volwassenen want goed voor maatschappij.
		336	Mormonen	10 r	Totaal aantal geschat op 126.000, waarvan 68.700 in VS en 39.000 in Europa.

		479	1. Zending onder negers 2. Godsdiensstige tijdschriften	½ p	1. Een zendeling richtte onder de negers in de moerassen van de Ohio een zondagsschool op. Voor Looman bewijs van de kracht van het Evangelie. 2. Zeven tijdschriften in NY werden genoemd met aantal abonnees.
		554 555	1. Gift Bijbels 2. Gd. oef. onder doofstommen		De pagina's 501-576 missen op internet.
		631 632	1. Voorzitter unie 2. Stand van zending onder de Choctaws indianen	1 p	1. Een onbekende briefschrijver ontmoette in 1842 mr. Buchanan. Tijdens de ontmoeting lag de Bijbel op tafel en werd gesproken over het gezag hiervan. Een echte christen dus. 2. Daar 1494 avondmaalgangers, 1134 zondagsscholieren. Eigen colporteurs aangesteld met hulp van Trakt.zend.
		705 708	1. Drijvende kerken 2. Noorweegse landverhuizers 3. Duitse kerken in Ohio 4. Vooruitgang oppositie tegen slavernij 5. Emancipatie slaven.	3 p	1. Schepen, zodat zeelieden in hun eigen element konden blijven, door henzelf bekostigd. 2. Allen waren arm, slechts één landeigenaar. Hun eerste zorg was bouw van een kerk, maar door allerlei tegenslag lukte dit niet totdat de landeigenaar zijn land beschikbaar stelde. Offervaardigheid was groot. 3. ¼ deel bevolking, eenheid gereformeerden en luthersen, hoewel onder druk. Steeds nieuwe gemeenten gesticht i.t.t. RK die daar heel lang mee wachten. 4. 25jr geleden werd een predikant die voorstander was van afschaffing in zuiden weggejaagd, nu zit een voorstander in het congres. 5. De laatste wil van MGW Johnston: liet zijn 200 slaven vrij en gaf hen elk 50 dollar.
		790 791	1. Uitnodiging Merle d'Aubigne 2. Buitengewone zendings zegen	1 p	1. Door jong.ver. Boston om lezingen te houden over Hervorming 16 ^e eeuw. Bron: Christian Times. 2. Succesvol is zend. onder Duitsers in VS: in 21jr veel opgebouwd, dr. W. West begon, nu 150 zend, 133 predikanten, 11.170 kerken en 182 zondagsscholen. L.S. Jacobi is begonnen in Bremen.
		850 851	1. Staat zendingsgenootschappen 2. Jongerenvereniging 3. Traktaatgenootschap 4. Hogescholen	1p	1. Opnieuw cijfers, vooral in Armenië goed, nu 179 zend.posten en bijna 700 werkers. 2. Bijna elke 14 dagen een nieuwe vereniging erbij, verdeeld in commissies. Vangen immigranten op. 4. Niet minder dan 46 prot. theologische faculteiten.
12	1858				Niet op internet.
13	1859	44	Edelmoedige gift	½ p	Mw. Bohlen wilde op haar sterfbed een deel van

		45			haar vermogen nalaten aan de zend. Haar kinderen voldeden aan deze wens. Daardoor kon in Afrika een nieuwe zend.post geopend worden.
		129 130	Slavernij Delaware	½ p	Onbekende schrijver vergeleek de grondprijs van een vrije met een slavenstaat en kwam tot conclusie dat de vrije grond meer opbracht. Zijn voorstel: alle slavenkinderen op hun 18 ^e vrijlaten. Dat is voor slavenhouders niet nadelig.
		197 198	1. Eredoctoraat Van Raalte 2. Wat christelijke vrouwen konden doen	14 r	1. Aan universiteit van New York. 2. Bouw van een kerk in Cincinnati, evangeliseren in de stad.
		242	1. Godsdienstige pers 2. Waar slavernij al toe voerde	2/3 p	1. Cijfers van de opbrengst van uitgaven van verschillende kerkelijke denominaties 2. Petitie bij gouverneur Maryland door 114 episcopale metho. predikanten om vrijlating van een kleurling, veroordeeld vanwege bezit boek Oom Tom.
		329	1. Raad zendingen 2. Beweging onder Joden 3. Bisschop van Huro en Mohawk-indianen 4. Zendingsoffer	1 ½ p	1. Inkomsten nu 332.711 dollar 2. Geloofden in Jezus als Messias en lieten zich onderwijzen, nu 23 in NY. 3. Confirmatie van verschillende indianen, toespraak opperhoofd, inwijding opvoedingshuis. 4. Am.Presb.Zend.Gen wil zending in Hindoestan hervatten en vroeg om financ. ondersteuning.
		480	Christelijke slaven	½ p	In Zuiden VS nu 465.000 belijdende kerkleden uit de slaven.
		638 639	1. Opwekking onder Unitariërs 2. Verdere gevolgen opwekking	1 ½ p	1. De opw. was niet bevorderlijk voor Unitariërs. Invloedrijke personen onder hen geloofden in Zoon van God. 2. Op een schip afspraak gezamenlijk gebed en niet meer vloeken, toename kerkleden, een Jood zag de opwekking als een werk van God, tentkerk Philadelphia dagelijks samenkomst.
		695	1. Poging afschaffing slavernij 2. 10.000 mensen RK vaarwel		Pagina's 651-726 ontbreken op internet.
		792	Opwekking	½ p	Robert Baird schreef op 9 febr. dat gevolgen opwekking in alle prot. kerken zichtbaar zijn, aantal theol.stud. toegenomen, nu wat stiller ('minder schudding welligt dan verleden winter') in gemeenten maar bidstonden goed bezocht.
14	1860				Niet op internet.

15	1861	662 663	1. Slavenhandel en verdeeldheid 2. Vrijkoop slavin 3. Dood van Lola Montes	2 p	1. Slavernij was schande en plaag christendom en zeden. Aantreden president, gematigd abolitionist, was gunstig. Het zuiden was tegen. 2. Vond plaats tijdens kerkdienst met een collecte. 3. Volgens NY Observer is zij als 'boetvaardige zondares' gestorven. Zij drukte de Bijbel aan haar hart. Betreft gefotografeerde pagina, de rest van deze jaargang staat niet op internet.
16	1862	63 64	Zendingsarbeid	12 r	Enkele cijfers uit jaarverslagen, vooral onder Franse Canadezen was beweging, daar 73 zendelingen.
		196 198	1. Amerikaanse zendingsgenootschappen 2. Lutherse zending onder Indianen 3. Christenen tegenover oorlog 4. RK achteruit	2 p	1. Nu 127 zend.posten, wilden werk onder Choktaw-indianen opgeven omdat zendelingen. daar niet wilden verzetten tegen slavernij 2. In Noord-West Am, één van de twee zend. gedood, missie met bonthandelaars. 3. De 'levende Christenen' wilden dat volk niet geheel door oorlog afgetrokken, daarom bidstonden in alle legereenheden en verzorging gewonden door gen. 4. Brownson, red. van Revue, roept zijn RK geloofsgenoten op meer intellectueel te zijn en de prot. vooruit te lopen. Er is niets van te zien. Prot. hebben veel meer abonnees op hun tijdschriften.
		356	Mormonen	½ p	De Times berichtte dat 800 Mormonen uit Engeland naar Utah verhuisden. Blad melde dat Mormonen 500 zend. hebben maar dat is volgens Looman overdreven. Amerikaanse bladen melden dat een nieuwe profeet was opgestaan zodat de leider nu een rivaal had.
		414 415	1. Zending indianen 2. Predikanten en opwekking aan boord Great Eastern 3. Jaarfeest opwekking 4. Biddag	1 ½ p	1. In het zuiden door presb. gestopt; onverantwoord, vond Looman. 2. Ev. aan boord oorlogsschip: traktaten en samenkomsten, ook RK leren geraakt. 3. Vierde jaar gebedsbijeenkomsten gevierd in Fulton 4. Op uitnodiging Lincoln 4 ^e do in sept. Met ernst gehouden.
		480	1. Evangelisatiegenootschap New York 2. Navolgenswaardig voorbeeld	½ p	1. Nieuw genootschap dat nieuwe ruimtes wilde zoeken voor kerkgang, omdat 638.160 daarvan verstoken waren, en slechts 205.580 in de kerken kunnen. 2. Dhr. Wheelwright bouwde op zijn kosten kerk en school in Chili voor zeevarenden. Een ander gaf wat hij verdiende met zijn zaken boven de 30.000 dollar aan de zending.

		622	Dood zendeling Dwight	13 r	Zending in Turkije namens Am. Raad v. Zend. Omgekomen in Am. tijdens orkaan die zijn spoorwagon in de diepte deed verdwijnen.
		686	Christelijke milddadigheid	7 r	Handelshuis uit NY gaf 40.000 dollars aan de verschillende gen.sch. die in crisis verkeerden.
17	1863	61 62	1. Christelijke officieren 2. Veldpredikers	1 p	1. Een aantal namen genoemd, vooral commandeur Foote die toen de predikant niet kwam opdagen tijdens een kerkdienst, onvoorbereid waarnam. 2. In totaal 472, verdeeld naar denominatie.
		105	Vader Chiniqui	8 r	Een pater in Illinois, geschorst vanwege oplichting.
		185 186	1. Godsdienstige genootschappen 2. Grondslag confederatie zuidelijke staten	1 p	1. Alleen Trakt.gen. en Boston hebben volgens jaarverslag minder ontvangen, hadden veel aanhang in zuidelijke staten. Zond.gen. merkt op dat veel geleerden zich aan het werk geven. Trakt.gen. en Boston durfden nu ook tegen slavernij te schrijven. 2. Deze rustte op slavernij volgens constitutie gouvernement, want kleurlingen hoorden slaaf te zijn vanuit hun natuur. De burgeroorlog begonnen om de slavernij.
		253 254	1. Veldpredikers 2. Dood dr.White 3. Bijbelgenootschap	1 p	1. Herhaling van het aantal, houden zich bezig met zedelijke, verstandelijke en godsdienstige ontw. soldaten. 2. De episc. White had net een preek geschreven over: de echte levenden overschreden de grens van de dood. Waarschijnlijk tijdens zijn avondgebed weggenomen. 3. De secretaris. van het Am. Bijbelgenootschap Bridgham was overleden.
		395 396	1. Zending onder indianen 2. Bidstond Fulton NY 3. Christendom indianen 4. Raad zendingen	1 ½ p	(Vanaf p. 330 is de eerste 3 verwisselt met een 2, fout in het scanproces) 1. In de Kansas een school/kapel gebouwd. Onder de Sax en de Fox een open deur 2. Vijfde jaarfeest 3. Chirokezen, Chactas, Tuscaroros nu chr. naties met minder sterfte en aanwas 4. Nu 110 zendingsposten.
		464 465	1. Zondagviering Proclamatie president 2. Unitarisme	1 ½ p	1. Lincoln riep leger op tot zondagsviering met volgende redenen: belang van rust, rechten van de soldaat, christennatie, wil van God. 2. Unitarisme heeft geen levenskracht in zich, niet verwonderlijk dat zij hun kerkgebouwen verkopen aan RK.
		534 535	1. Uitwerking proclamatie president 2. Giften voor Lancashire	1 p	1. Brigadiere verboden op grond van deze proclamatie het kaartspel. Een kolonel beschuldigde zichzelf van overtreding sabbatsgebod in het openbaar 2. Een schip ter beschikking gesteld met hulpgoederen en geld.

		597	1. Stremming zending presbyterianen 2. Evangelisatie onder zeelieden	2/3 p	1. Deze stremming deed zich voor in het zuiden, en in China. In Indië ging het beter. 2. 100 predikers onder hen, veel posten, ondanks staatkundige zorgen ging het werk door.
		714	1. Jubelfeest Heid.Cat. 2. Dood Lyman Beecher, prof. Robinson en R. Baird	2 p	1. 300jr HC gevierd met gezamenlijke kerkgang, lezingen en 20 nieuwe boeken. 2 Drie korte in memoria met positief oordeel.
		770 771	Staat van het volk	2/3 p	Materieel ging het niet slecht, handel nam toe. Maar opw. lijkt in toestand van eb te zijn en de oorlog belemmert het functioneren van de gen.sch.
18	1864	115 116	Volksbibliotheken	11 r	Traktaatgenootschap richtte in legerkampen en op oorlogsschepen 1700 bibliotheken in, totaal 42.000 boeken.
		177 178	Blinde prediker onder doofstommen	½ p	Deze Milburn reisde rond; onder doofstommen door middel van een tolk.
		230 231	1. Toestand slaven verbeterd 2. Duitse prot. in Amerika	1 p	1. Episc. conventie van Pensylvanië gaf toestemming aan negerkerken om voortaan afgevaardigden te zenden, terwijl drie jaar daarvoor predikers die voor afschaffing waren, werden afgezet. 2. Zo'n 2 miljoen; weinig eigen predikanten, werden uit Duitsland gehaald.
		308 309	Toestand indianen	17 r	De chr. indianen in westen NA waren vlijtig en kwamen in levenswijze met de blanken overeen, de heidense stammen leefden in armoede. De regering wilden deze heidenen nog verder naar het westen drijven.
		432 434	1. Buitenlandse zendingsgenootschappen 2. Volhardend gebed 3. 100jr prediker 4. Zend. in noorden 5. Hulp aan gekwetsten	2 p, 11 r	1. Opnieuw cijfers vanuit jaarverslag 2. Zesde jaar Fulton, gebed deed kracht, hele legereenheden werden bekeerd 3. Ging om Waldo die nog gloeiend sprak 4. Tot aan Rusland en Eskimo-gebied toe door zend. van het Engels kerkelijk gen. 5. In groot getal gezamenlijke jong.ver. hielpen de gewonde soldaten en deelden traktaten uit.
		569	Gen. verzorging gewonden		P. 569-572 ontbreken op internet.
		630	1. Zendingzijver 2. Dr. Brownson en de paus	½ p	1. Prot. en RK zend. beijverden zich voor de meest noordelijke gebieden van Am, moesten vaak samen reizen in rivierboten wegens gebrek aan vervoer. 2. De paus schreef veel brieven ten gunste van de slavernij. RK schrijver Brownson was het daar niet

					mee eens en verklaarde dat deze brieven niet van de paus konden zijn. Loomans reactie: 'Fraaije manier waarop men het leerstuk van 's pausen onfeilbaarheid verstaat!'.
		720	Vrijmaking slaven	½ p	Dorpen ontstonden met steun van de overheid van vrijgelaten slaven. De vrijlating versterkt ook de zedelijkheid.
19	1865				Niet op internet.
20	1866	59 60	1. Bijbelgenootschap 2. Negerkerken 3. Godsdienstige gezindheid regering	1 p	1. In een groot gebouw in NY drukten 400 arbeiders een miljoen Bijbels in allerlei talen. 2. De neger Henry Garnett hield een godsdiensttoefening in de nationale volksvertegenwoordiging. Vier jaar terug een onmogelijkheid. 3. Regering maakte uitgave van Bijbels, boeken voor zondagschool belastingvrij.
		141 142	1. Bijbelgenootschap 2. Biddag	1 p	1. Cijfers over het gebouw van het Bijbelgenootschap: zes drukpersen, zes verdiepingen. 2. N.a.v. sterven Lincoln. Zelfs gevangenen namen uit eigen beweging deel.
		197 198	1. Nationale feestdag 2. Kerkgebouw New York 3. 100jr. episcopale methodistische kerk 4. Zendingstatistiek	2 p	1. Met een godsdienstig karakter 2. Nu 306 gebouwen, in 1785 maar negen. 3. In de hoop dat de zuidelijke meth. kerk zich weer bij de noordelijke zal voegen. 4. Amerika kende 16 zendingsgen. met 2388 werkers, Europa 32 met 7027 werkers. Looman telde de cijfers bij elkaar op.
		337	Dood Henry Budd	10 r	Zoon van de eerste inlandse indianenprediker.
		394 396	1. Stem uit zuiden over afschaffing slavernij 2. Lager onderwijs 3. Indianen	1 ½ p	1. Betrof een blad uit Mobile, Alabama. Gaf aan dat slavernij door overmacht nu dood was, en dat tegen deze overmacht niets gedaan kon worden. Daarom maar schikken in wat gebeurde, hoewel zij slavernij beschouwde als de beste organisatie van arbeid, zelfs voor het welzijn van de slaaf. 2. In Washington dacht een conventie van onderwijzers over de beste methoden na. 3. Bloeden op zodra ze onder christelijke tucht kwamen, verdwenen anders.
		472 474	1. Vermeende vermeerdering RK 2. Proeven van milddadigheid	1 p, 13r	1. Aanwas door immigranten was niet wat het leek, er was wel degelijk verlies, kerkbouw werd gestaakt. 2. Opnieuw enkele voorbeelden van grote giften.
		535	1. Jubelfeest Bijbelgen.	2/3 p	1. Aankondiging met uitnodiging. 2. In Amerika nu 200.000 Joden, waarvan 50.000 in New York.

			2. Arbeid onder Israël		
		610 611	1. Evangelisatie onder Mormonen 2. Openbare lezingen 3. Munten met opschrift 4. Collecte 5. Edelmoedigheid neger 6. Vrijgemaakte negers	1 2/3 p	1. De prediker Mac Leod lukte het zich in één van hun steden te vestigen en een kleine gemeente te stichten. Volgens Looman een 'vreemdsoortig volkje'. 2. Donaties gedaan bestemd om lezingen over verhouding Bijbel en wetenschap te houden aan Union Theological Seminary. 3. De munten in A. dragen vanaf nu opschrift 'In God we trust'. 4. Op één dag in een gemeente collecte voor de zending een bedrag van 6000 dollar. 5. Een neger-zakenman wilde de kosten dragen van de nodige kerkverbouw. 6. Konden gratis worden overgebracht naar Liberia, kregen daar grond.
21	1867	60 61	1. Bekering Israëlieten 2. Zendingsgenootschap	½ p	1. Gen. onder hen werkzaam in NY, scholen opgericht, bekeerde Joden brachten hun volksgenoten in Antillen, Brazilië en Oost-Indië in contact met boodschap. 2. Kon door toestromende giften toch nog boekjaar positief afsluiten.
		202	1. Godsdienstige vooruitgang 2. Dagbladen negers	½ p	1. Weer een opwekking, nu alleen door 'gewone' kerkdiensten, meer in stilte. 2. In Zuiden nu vijf steden met door negers geredigeerde dagbladen.
		340	1. Edelmoedig geschenk 2. Tweede negerbisschop	½ p	1. Voorvechter van vrijheid van slaven Garrison was financieel uitgeput, maar werd geholpen met groot geldbedrag. 2. De eerste was Samuel Crowther, de tweede episcopale methodist was J.W. Roberts.
		418 419	1. 50jr Bijbelgenootschap 2. Bidstonden Fulton New York 3. Daden mildheid	2/3 p	1. Mei 1866 vierde het Am.Bijbelgen. dit bestaan, uitgegroeid tot 5232 hulpverenigingen 2. Bestonden al 9 jaar 3. Filantroop Peabody legde de eerste stenen van een door hem bekostigd kerkgebouw en bibliotheek in Georgetown.
		478	Heimelijke slavenhandel	1 p	Na afschaffing in zuiden toch via 'uitzendbureaus' slaven zonder werk naar Cuba verscheept, waar ze officieel vrij waren, maar toch werden verkocht en opnieuw in slavernij belandden. Het zuiden bleef negers vernederen. De politiek van Johnson stelde teleur.
		538 540	1. Evangelisatiearbeid van Chiniqui 2. Asiel zwervkinderen New York 3. Aan ongelof overgegeven en door	3 p, 4 r	1. De door RK geschorste pater (jrg 17, p. 105) was overgegaan naar het prot. en richtte een school op. 2. In NY in 1866 meer dan half miljoen nieuw immigranten. Van de armen en misdadigers was ten minste 80 % vreemdeling, 75 % RK. 40.000 zwervende kinderen. C. van Meter stichtte asiel voor 15.000 van hen. 3. In Nieuw Ulm (Minesota) spraken

			geloof weer veroverde stad 4. Milddadigheid		inwoners met elkaar af geen geestelijke te ontvangen of te dulden. De indianen maakten de stad met de grond gelijk. Een nieuwe stad verrees, ds. Hoffman stichtte een kerk en overwon tegenstand, nu bloeide de kerk daar. 4. Een zakenman die de schuld van het Dutch Reformed zend.gen. afloste na een preek over weduwe van Safarth (oliekruikje dat niet leeg raakte) en nog drie van dit soort voorbeelden.
		672	1. Toename Lutherse kerk 2. Milddadigheid Peabody 3. Zendingsschip	2/3 p	1. Met cijfers over ledental en aantal instellingen. 2. Gaf opnieuw bedrag voor opvoeding kinderen. 3 Betaald door zondagsschoolleerlingen en nu op weg naar de Sandwichs-eilanden.
		761	1. Toename bevolking en kerkleden 2. Christelijke milddadigheid	½ p	1. In 1800 zo'n 5 miljoen inwoners en 350.000 kerkleden; in 1860 waren er 31 miljoen inwoners en 5 miljoen kerkleden. Commentaar: aanwas kerk dus 2,5 keer groter dan die van de bevolking. 2. Groot bedrag onbekende voor stichting theol. school.
		821	1. Vrijwillige bijdragen 2. Inwendige zending New York	½ p	1. 12 ½ dollar per persoon vrijw. bijdr. presb afgelopen jaar. 2. NY groot zend.gebied, veel armen. Stadszend. samen met trakt.gen. en verbonden met alle kerkelijke denominaties had 46 mensen in dienst om hen te bereiken door dagelijkse godsdienstoeft.
22	1868	62 63	1. Jaarvergadering godsdienstige genootschappen 2. Inwendige zending New York 3. Ritualisme	1 p	1. Minder belangstelling dan vroeger, de frisheid leek er volgens Looman vanaf. Inkomsten en uitgaven liepen redelijk gelijk op. 2. De stadszend in NY kreeg na de oorlog meer belangstelling, wedijver onder de kerken om nieuwe posten te stichten en financieel bij te dragen. 3. Opkomend protest tegen kaarsen, wierook en vereren elementen avondmaal.
		129 130	1. Unitarissen Stephens Hall Philadelfia 2. Onderwijs vrije slaven 3. Godsdienstige genootschappen.	1 ½ p	1. Deze lieten bij gebrek aan een predikant de opperrabbijn voorgaan. Hij sprak over verdraagzaamheid, gd. vrijheid, eenheid van geloof en wetenschap, gedachte en gevoel. Commentaar Looman: daar komt men noodzakelijk op uit als men de chr. leerstellingen loochent. 2. Al 500.000 negers hiervan profijt. 3. Cijfers van hun inkomsten.
		197 199	1. Gemeenten 2. Eerste Afrikaanse kerk 3. Zending episcopale methodisten. 4. Universalisten	1 ½ p	1. 54.000 gemeenten in VS, meth. en bap. de meeste, gevolgd door presb. RK stelde in verhouding weinig voor. 2. Richmond (Virginia) laatste jaar 700 kleurlingen als lid aangenomen. Commentaar Looman: God leek dit lang verdrukte tot iets groots bestemd te hebben. 3. Bestemde bedragen voor de verschillende werkgebieden. 4. Aantal neemt toe in

					oostelijke staten, 750 gemeenten. Hun leer: geen bedorven natuur mens, slechts ontsiering en zonde uit onwetendheid en ongeloof, wordt vergeven door God, geloof Godheid Christus, niet Drie-eenheid. Looman: leugen en waarheid door elkaar gemengd, daarom bijval.
		265 266	1. Wat stelsel vrijwillig geven kon uitwerken 2. Toename RK	1 p	1. Gaven baptisten over laatste vijftig jaar onder elkaar gezet. Een totaal van 88 miljoen bewees dat vrijwillig geven niet minder inkomsten gaf. Twee miljoen leden, 8 miljoen luisteraars. Vooral in Virginia en Massachusetts groei aantal bapt. 2. Onverklaarbaar door bekeringen, maar door landverhuizing, ook nam aantal RK instituties toe.
		331 333	1. Journalistiek negers 2. Duitsers in Amerika 3. Mormonisme	2 p	1. Negers hielden volgens Looman veel van lezen en ontwikkeling. Negen met name genoemde tijdschriften verschenen uit hun midden. 2. Zo'n 10 miljoen Duitsers in Am, vaak arm en ontbloot van gd.onderwijs. In Duitsland worden predikers voorbereid, maar niet genoeg. 3. Evangelisatie onder Mormonen droeg niet veel vrucht. Mormonen waren wel onderling verdeeld.
		396	1. Presbyteriaans zendingsgenootschap 2. Ev. onder zeelieden	1 p	1. Had vooral in India veel zend.: 125. Tekort jaarrek. van 35.000. 2. 20 zendingswerkers overal in wereld, kapiteins stonden er positief tegenover.
		454 455	1. Vereniging presbyteriaanse kerken 2. Mormonen 3. Onderwijs vrije negers	1 ½ p	1. Bijeen 6 tot 8 nov. 1867 in Philadelphia, oude en nieuwe school naderden elkaar en zochten naar organisatorische eenheid, gedeeld met de evangelische episcopalen. 2. Crisis onder Mormonen door tegenstand tegen 'veelwijverij', leider Brigham Young verloor terrein. 3. Cijfers aantal scholen en leerlingen.
		602	1. Bijbelvertaling 2. Scheuring Lutherse kerk	½ p	1. Dr. Van Dijck had Arabische vertaling klaar en wilde drukken in Levant. 2. Een sterk gesloten gemeenschap van 140.000 tegenover de meer evangelische lutheranen.
		674 675	1. Toestand vrijgemaakte slaven 2. Kerkgebouw Chigago 3. Trek van godsdienstige zeden 4. Evangelisatie onder	1 ½ p	1. Door sterfte afname van ¼ aantal vrije slaven, nu ze onder blanke leiding vandaan zijn, zo beweren Am bladen. Daarom volgens Looman zend.werk en onderwijs onder hen des te belangrijker. 2. Dankzij vrijwillig stelsel in 1867 24 nieuwe kerken gebouwd. 3. In Chigago brandde het nieuwe gebouw van de chr. jong.ver., de Farewell Hall, af. De jong. waren niet ontmoedigd maar kwamen terwijl brand nog bezig was samen in hun oude gebouw, in

			vreemdelingen		geloofskalmte, hielden collecte voor twee werkers en besloten tot nieuwbouw en inzameling daarvoor. 4. Inwoners Am zitten niet stil, maar samen met Trakt.gen, Inw.zend.gen en ver. voor zondagviering zetten zij zich in voor de vreemdelingen.
		826	1. Godsdienstige behoeften 2. Methodistisch seminarie	2/3 p	1. Ondanks de vele kerken was voor veel inwoners van de grote steden nog geen plaats, nieuwe kerken werden gebouwd, ev. was hard nodig om de velen te bereiken. 2. Vroeger niet belang ervan ingezien, nu wel, de eerste methodistische seminaries gesticht.
23	1869	58	Gd. genootschappen	10 r	Ontvangsten en uitgaven verschillende gen.
		130 131	1. NY stadszending en traktaatgenootschap 2. Amerikaanse trakt., (inw.)zend.gen.	1 p	Beide berichten gingen over de cijfers van de uitgaven, werkers, leerlingen e.d. weer.
		202 203	1. Gosdienstige beweging 2. Vrouwelijk zendingsgenootschap	2/3 p	1. New York Observer meldde: dit jaar 200 nieuwe kerken ingewijd, 100 gemeenten georganiseerd, uitgesplitst naar denominatie. Ook weer opw. waardoor bekeringen. 2. Nieuw gen. in Boston, door vrouwen opgericht om vrouwen uit te zenden als zend. Al 10 vr. uitgezonden, 5 zullen er nog volgen. Looman prees deze activiteit.
		329	Zondagsheiliging Californië	15 r	Toneelspelers poogden daar een bres in te schieten.
		415 416	1. Negerpredikers 2. Zending onder Chinezen in Californië	½ p	1. Was enkele jaren terug onmogelijk, nu gewenst. 2. Deze hadden zich in San Francisco gevestigd en door meth. Gibson bearbeid. Gibson kende taal en cultuur en had zendingservaring in China.
		732 733	1. Gebouw christelijke jongelingsvereniging 2. Algemene vergadering Evangelische Alliantie.	½ p	1. In New York, groot gebouw met een leeszaal, conversatiezalen, gehoorzaal voor 1300 luisteraars, gymnasium. 2. Zou in New York gehouden worden in oktober 1869, maar uitgesteld om meer voorbereidingstijd te hebben.
		833 834	1. Vrucht afschaffing slavernij 2. RK 3. Jodenzending	2 p	1. De neger Basset onlangs benoemd als gevolmachtigd minister van de VS in Haïti. Enkele jaren geleden was dit onmogelijk. 2. RK tijdschriften meldden veroveringen, maar oudste RK blad Universe slaakte alarmkreet. Wel waren er de RK immigranten die erbij kwamen, werd er in NY een kathedraal gebouwd, maar tegelijk verlies van jaarlijks 200.000 weeskinderen die nu prot. opgevoed werden. Dat was veel erger en werd niet vergoed door een kathedraal. 3. De bekering van een jonge man uit Praag in Chigago veroorzaakte

					beweging. Maar een rabbijn wees, gesteund door 'rationalistische predikers' zoals de methodistische Laird Collier, de Jodenzending af. Geen enkele christelijke gemeenschap hield leer zuiver, Jodendom bleef bij het oude.
24	1870				Niet op internet.
25	1871				Niet op internet.
26	1872				Niet op internet.
27	1873				Niet op internet.
28	1874				Niet op internet.
29	1875				Niet op internet.

Bibliografie

Bronnen

O.G. Heldring (red.), *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, Amsterdam: Höveker, jaargangen 1 (1847), 2 (1848), 3 (1849), 7 (1853), 8 (1854), 9 (1855), 10 (1856), 11 (1857), 12 (1858), 13 (1859), 14 (1860), 15 (1861), 17 (1863), 18 (1864), 20 (1866), 21 (1867), 22 (1868), 23 (1869), 26 (1872) en 27 (1873).

Literatuur

J. Bank en M. van Buuren, *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000, 368.

A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser, J. Vree (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*, Zoetermeer: Meinema, 1998.

D.J. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam, 1999.

J. Boneschansker, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd*, Leeuwarden, 1987.

J.D. Bratt, *Dutch Calvinism in Modern America, a History of a Conservative Subculture*, Grand Rapids: Eerdmans, 1984.

R. Carwardine, *Transatlantic Revivalism, Popular Evangelicalism in Britain and America 1790-1865*, Connecticut: Greenwood Press Westport, 1978.

D. Chidester, *Christianity, A Global History*, Penguin, 2001.

J. Douma, *Evangelistiek, college-dictaat*, Kampen: Van den Berg, 1982.

O.W. Dubois, *Reddende liefde, Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010*, Hilversum: Verloren, 2010.

J. Edwin Orr, *The Second Evangelical Awakening*, London: Marshall, Morgan and Scott, 1955.

J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, Hilversum: Verloren, 2006.

I.H. Enklaar, 'Groen van Prinsterer en het Nederlandsch Zendeling – Genootschap', in: J. van den Berg, P.L. Schram, S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Reveil, Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Réveil-Archief*, Kampen: Kok, 1980.

J.L. van Essen, *Een ziel van vuur. Opstellen over Groen van Prinsterer en zijn omgeving*, Leiden: Groen, 1992.

M. Francke, *Koexistenz und Konfrontation: Beiträge zur jüngeren Geschichte und Gegenwartslage der orientalischen Christen*, Münster: LIT Verlag, 2003.

T. Grass, *Modern Church History*, London: SCM Press, 2007.

- I. de Haan, 'Van staatszorg tot vrijheidsrecht. De schoolstrijd in de Nederlandse politiek en samenleving', in: *Tot burgerschap en deugd, volksopvoeding in de negentiende eeuw*, Hilversum: Verloren, 2006.
- G. Harinck en L. Winkeler, 'De Negentiende Eeuw', in: H.J. Selderhuis (red), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok, 2006.
- N.O. Hatch, *The Democratization of American Christianity*, New Haven: Yale University Press, 1989.
- L. Heldring, *Inwendige zending en gemeente*, Leiden: dissertatie, 1877.
- O.G. Heldring, *Leven en arbeid*, Leiden: Brill, 1882.
- A. van der Hoeven, *Otto Gerard Heldring*, Amsterdam: Paris, 1942, 141-144.
- A. Houkes, *Christelijke vaderlanders, godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900*, Amsterdam: Werelbibliotheek, 2009.
- C. Huisman, *Geloof in beweging, Gerardus Kuypers pastor en patriot tussen vroomheid en verlichting*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1996.
- O.J. de Jong, *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk: Callenbach, 1992.
- S. en K. Kim, *Christianity as a World Religion*, New York, London: Continuum, 2008.
- M.E. Kluit, *Briefwisseling tusschen Willem de Clercq en Isaäc da Costa*, Baarn: Bosch en Keuning NV, 1938.
- M.E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam: Paris, 1971.
- J.L. Krabbendam, *Vrijheid in het verschiets: Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940*, Hilversum: Verloren, 2006.
- B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland, Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding zeventiende tot twintigste eeuw*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1991.
- H. McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789-1989*, Oxford: University Press, 1997.
- K.T. Long, *The Revival of 1857-1858, Interpreting an American Religious Awakening*, New York: Oxford UP, 1998.
- M.E. Marty, *Pelgrims in their own land, 500 years of Religion in America*, New York: Penguin, 1984.
- M. Mathijssen, *Het literaire leven in de negentiende eeuw*, Leiden: Martinus Nijhoff, 1987.
- J.A. van Mierlo Kuypers, *Westhill: geschiedenis en methode*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1995.
- Young-Whan Park, *Diakonie und Mission, Eine Studie über die Legitimationsmuster der Inneren Mission, des Hilfswerks und des Diakonischen Werkes unter besonderer Berücksichtigung der missionstheologischen Konzeption Johan Hinrich Wicherns*, Erlangen, 1996.
- M.A. Noll, *America's God. From Jonathan Edwards to Abraham Lincoln*, Oxford, New York: University Press, 2002.
- M.A. Noll, *The Old Religion in a New World*, Grand Rapids: Eerdmans, 2002, 95.

- P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam: Bert Bakker, 1996.
- P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam: Metz & Schilt, 2005.
- G.P.H. Scheers, *Philippus Jacobus Hoedemaker*, Leiden: Groen, 1989.
- P.L. Schram, *Hendrik Pierson, een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending*, Kampen: Kok, 1968.
- P.L. Schram, 'Wichern und Heldring in Beziehung zum Pietismus', in: J.P. van den Berg und J.P. van Dooren, *Referate der Internationalen Tagung: der Pietismus in den Niederlanden und seine internationalen Beziehungen, Zeist 18-22 juni 1974*, Leiden: 1978.
- Timothy L. Smith, *Revivalism and Social Reform in Mid-Nineteenth-Century America*, New York Nashville: Abingdon Press, 1957.
- J. Spaans, 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerk en staat 1796-1996*, Zoetermeer: 1998, 127-144.
- B. Stanley, 'Christian Missions, antislavery and the claims of humanity, c. 1813-1873', in: *The Cambridge History of Christianity Vol. 8 World Christianities c. 1815- c. 1914*, Cambridge: University Press, 2006, 443-457.
- G. Veldman, *De heiligmaking van Willem de Clercq (1795-1844), Secularisatie en romantiek verbeeld in een strijd tussen ideaal en werkelijkheid*, Uitgave in eigen beheer, 2008.
- A.R. Vidler, *The Church in an Age of Revolution, 1789 to the present day*, New York: Penguin, 1990.
- W. van Vlastuin, *De Geest van opwekking, een onderzoek naar de leer van de Heilige Geest in de opwekkingstheologie van Jonathan Edwards (1703-1758)*, Heerenveen: Groen, 2001.
- J. Vree, *De Groninger Godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*, Kampen: Kok, 1984.
- M. Wintle, 'Protestant dominance and confessional politics: The Netherlands', in: *The Cambridge History of Christianity Vol. 8 World Christianities c. 1815- c. 1914*, Cambridge: University Press, 2006, 333-341.
- L. Woodhead, *An Introduction to Christianity*, Cambridge: University Press, 2004.
- A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen, achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam: Bert Bakker, 2010.
- W. van der Zwaag, *Reveil en Afscheiding, negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit*, Kampen: De Groot Goudriaan, 2006.

Tijdschriften

- U. Gäbler, 'Enkele kenmerken van het Europese en Amerikaanse Réveil', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de 19e eeuw* 13-33 (1990), 2-16.
- G. Harinck, 'De vereniging als nieuwe organisatievorm binnen het Nederlandse christendom', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 28-63 (2005), 8-15.
- A.C. Honders, 'Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil', in: *Kerk en Theologie* 26 (1976), 1-17.
- A. de Jonge en W.W. Mijnhardt, 'Het genootschapsonderzoek in Nederland', in: *De Achttiende eeuw*, 15-2 nr. 59-60 (1983).
- B. Kruithof, 'In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen. Het Réveil en de sociale noden', in: *DNK* 25-56 (2002), 4-25.
- W.W. Mijnhardt, 'Genootschappen en de Verlichting: een repliek', *De Achttiende eeuw*, 26- 1 (1994).
- J. van Reenen, 'Van Lieburg: Piëtismeonderzoek verder verbreden', in: *Reformatorisch Dagblad*, 11-12-2010.
- R.L. Rogers, 'The Urban Threshold and the Second Great Awakening: Revivalism in New York State, 1825-1835', in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49-4 (2010), 694-709.
- P. van Rooden, 'The concept of an International Revival Movement around 1800', in: *Pietismus und Neuzeit* 16 (1991), 153-170.
- P.L. Schram, 'Methodistica in Nederland', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de 19^e eeuw*, 13-33 (1990), 17-47.
- P.L. Schram, 'Inwendige zending als terrein van onderzoek (1)', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de 19^e eeuw*, 7-33 (maart 1980), 7-29.
- P.L. Schram, 'Inwendige zending als terrein van onderzoek (2) de praktijk', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de 19^e eeuw*, 8-7 (september 1980), 7-50.
- P.L. Schram, 'Inwendige zending zonder grenzen', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1900*, 13-33 (1990), 129-162.

Websites

- <http://agenda-uitgaan.nl/locaties/odeon-amsterdam>
- http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Vereeniging%20Christelijke%20stemmen_tcm99-132961.pdf
- http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Bijblad%20bij%20de%20Vereeniging%20Christelijke%20Stemmen_tcm99-138449.pdf
- http://igitur-archive.library.uu.nl/th/2008-0318201300/spaans_98_kerkelijkeenpubliekearmenzorg.pdf

http://www.google.nl/search?hl=nl&safe=active&sa=N&rls=com.microsoft:nl:IE-SearchBox&rlz=1I7ADBR_nl&tbm=bks&q=editions:TogfAAAAYAAJ&biw=1280&bih=598

Naslagwerken

D. Nauta, A. de Groot, O.J. de Jong, S. van der Linde, G.H.M. Posthumes Meyjes (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, deel 2, Kampen: Kok, 1982; deel 3, Kampen: Kok, 1988; deel 4, Kampen: Kok, 1998; deel 5, Kampen: Kok, 2001.

F.W. Bautz, *Biographisch Bibliographisches Kirchenlexicon*, Verlag Traugott Bautz, 1990, band II 1990.